

CICERO

Marcus Tullius

Az öregségről - A barátságról

Fordította, az előszót és a jegyzeteket írta
Szabó György

(A digitalizálás a Kriterion kiadó 1987-es azonos című kiadványa alapján készült.)
ISBN 963 07 4362 0

Egy művelt ókori ügyvéd pályája

I. e. 44. március 15-én Brutus és összeesküvő társai a szenátus gyűléstermébe lépő Iulius Caesart huszonhárom tűrszúrással meggyilkolták: így akarták megakadályozni azt, hogy a köztársasági államformát az egyeduralkodó váltsa fel.

A diktátor halálát követő zűrzavaros időszakban Caesar egykori fegyvertársán, Antoniuson kívül egy ifjú ember is a politikai küzdőtéren lépett, hogy hatalmat, befolyást szerezzen. Ez az ifjú - Caesar unokaöccse, Octavianus, akit az utókor Augustus császár néven ismer - ingatag helyzetét az akkor még népszerű s politikai berkekben roppant befolyásos Cicero támogatásával szándékolta megerősíteni. Az óhajtott segítséget meg is kapta, de - amint a görög Plutarkhosz elbeszéli - mihelyt hatalomra jutott, nem törődött tovább Cicero sorsával, hanem szövetséget kötött Antoniuszal és Lepidusszal, létrehozva az úgynevezett második triumvirátust. Első dolguk az volt, hogy elkészítették az egyikük számára sem kívánatos személyek, másképpen szólva: a kivégzendők elég terjedelmes listáját.

Az egyezkedés nem ment könnyen, s legtöbbször éppen Cicero fölött folyt a vita, Antonius ugyanis semmiképpen sem volt hajlandó szövetséget kötni a másik két politikussal, ha nem egyeznek bele Cicero halálába, mivel a kiváló szónok sok-sok uszító beszédet tartott ellene a szenátusban. Octavianus két [5] álló napig állhatatosan próbálta menteni jótevőjét, de a harmadik napon mégis engednie kellett. Megegyeztek abban, hogy Octavianus feláldozza Cicerót, Antonius a tulajdon nagybátyját, Lepidus pedig az édestestvérét engedi megölni. A kivégzésre, mely a római és egyben a világirodalom egyik óriását, a legműveltebb római írástudót taszította sírba, i.e. 43. december 7-én került sor. Az eseményekről értesülve, Cicero menekülni akart, s épp kitekintett gyaloghintója ablakából, amikor Antonius zsoldosai utolérték, s egyikük levágta a fejét, amelyet a Fórumon közszemlére állítottak ki.

Sok évvel később - amint ugyancsak Plutarkhosz feljegyezte - Octavianus, aki immáron egyedüli ura volt a hatalmas római birodalomnak, meglátogatta egyik unokáját. A fiú éppen Cicero egyik művét olvasta, de - ismerve a család politikai kulisszatitkait - nagyapja közeledtére megijedt és elrejtette a könyvet. Octavianus azonban észrevette, elővettette unokájával a könyvet és beleolvasott, majd ezekkel a szavakkal adta vissza: "Tudós ember volt, fiam, nagy tudós és nagy hazafi."¹ Így módon szolgáltattott igazságot utólag annak az embernek, akit feláldozott politikai érvényesülése érdekében.

Tekintsük át röviden ennek az ízig-vérig politikai alkatú írónak a pályafutását.

Cicero vidéki lovagrendi családból származott, tanulmányait Rómában végezte. "Homo novus" (új ember) volt: a rómaiak. [6]

Így nevezték az olyan polgártársukat, aki családjából elsőnek viselt magasabb közéleti tisztséget. A nyolcvanas évek végén lépett fel először, mégpedig olyan ügyben, amellyel

¹ Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. Máthé Elek. II. Bp. 1978. 411. (Cicero 49. fej.)

magára haragította a mindenható Sullát; védenca felmentése után rossz egészségi állapotára hivatkozva el is hagyta a fővárost, hogy ne legyen szem előtt, s a görög földön töltött időt tanulmányai kiegészítésére használta fel. I. e. 75-ben már a fontos quaestori tisztségben találjuk Szicíliában, ahol annyira megnyerte az ottlakók bizalmát, hogy 71-ben őt kérték fel a vád képviselőjére volt helytartójuk elleni perükben, mert Verres a tartományt gyalázatosan kifosztotta. Bár az arisztokrata Verresnek komoly pártfogók állottak a háta mögött, Cicero első beszéde után jobbnak látta önként száműzetésbe vonulni. Jellemző Cicero ambíciójára, hogy ennek ellenére közzétette a per folytatására kidolgozott további beszédek szövegét is.

Röviddel ezután hangzott el Cicero első politikai beszéde; ekkor - a hatvanas évek elején - még szemben állott a szenátusi arisztokráciával. Nemsokára azonban a mind súlyosabb zavargásoktól terhes belpolitikai helyzetben felülkerekedett benne az a nézet, hogy az állam biztonságának megőrzése végett a lovagrendnek és az arisztokráciának össze kell fognia. Így aztán közeledni kezdett a szenátusi rendhez, s 63-ban már az arisztokraták segítségével választották consullá. Mint államvezető, Cicero kérlelhetetlenül védte a fennálló rendet. Nevéhez fűződik [7] a Catilina-féle összeesküvés leleplezése; e téren szerzett érdemeiért a "haza atyja" (pater patriae) címmel tüntették ki. A tehetséges, ugyanakkor rendkívül hiú Cicero több történészt és költőt igyekezett rábeszélni arra, hogy tetteit megörökítsék, majd látva próbálkozásai kudarcát, maga kezdett hozzá egy eposzhoz *Saját konzulságáról* (De consulatu suo) címmel.

Amikor a hatalom a triumvirek kezébe ment át, Cicerót vád alá helyezték, mert Catilina cinkosait törvényes eljárás nélkül végeztette ki. Egyévi száműzetés után, i. e. 57-ben hazatért, de a politikai tevékenység lehetősége lezárult előtte, csupán ügyvédként szerepelhetett. Néhány év múlva, i. e. 51-ben a kisázsiai Cilicia helytartója. Visszatérése után nem; sokkal felbomlott az első triumvirátus, s amikor i. e. 48-ban Caesar és Pompeius között kenyértörésre került sor, Cicero Pompeius mellé állott, de semmit sem tett érte. Caesar megbocsátott neki, ámde a politikai arénából ismét kiszorult. Aztán jött március idusa, majd Octavianus és Antonius egyezkedése; a többi már tudjuk, legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy jelleméből nem hiányoztak a fogyatékok, s halálával egy meglehetősen kanyargós pálya ért véget. A Mű viszont egyértelműen csodálatot ébreszt.

Bölcseleti munkái nem eredeti, hanem eklektikus alkotások: Cicero arra törekedett, hogy a görög bölcseletet átültesse Rómába, de a görögök gondolatait hazai tapasztalatokkal itatta át. Számos esetben állást foglalt [8] Epikurosz tanításai ellen és a sztoicizmus mellett, de mindig úgy, hogy a műveiben vitatkozó személyek a római múlt eseményeinek és eszményeinek beiktatásával az egésznek római színezetet adtak. Az *államról* (De re publica) írva, Polübiosz nyomán azt fejtegeti, hogy az eszményi kormányzat a monarchia, arisztokrácia és demokrácia keveréke; a befejező rész, amely a szakirodalomban *Scipio álma* (Somnium Scipionis) címmel ismeretes, a derék emberekre váró túlvilági boldogság képét rajzolja meg. A *legfőbb jóról és rosszról* (De finibus bonorum et malorum) több filozófiai irányzat képviselőjét szólaltatja meg s középutat keres, de most is elutasítja az epikurosz tanításokat. A *kötelességekről* (De officiis) a jó és a hasznos konfliktusait méri fel sztoikus szellemben úgy, hogy a társadalmi-közösségi szempontot mindig az egyéni elé helyezi. Teológiai műveiben ha él is jut a szkepszisig, odáig azonban már nem, hogy levonja a végső következtetést: nem fontos, hogy vannak-e istenek vagy nincsenek, az állam érdeke megőrizni őket.

Szónoklattani munkáiban Cicero saját gyakorlatát igyekszik elméletileg alátámasztani. A *szónokról* (De oratore) című értekezésében két híres szónokot és két ifjút szerepeltet,

s arról szól, milyen kiképzésre van szüksége a szó művészenek. A *Brutusban* a római szónoklás történetét adja elő, diszkrétan népszerűsítve saját ékesszólását. A *szónok* (Orator) az eszményi szónok - vagyis saját maga - portréja. [9]

Elméletéhez híven, beszédeiben ügyesen váltogatta a szónoki fogásokat: a pátoszt tréfával és gúnnyal, a szenvedélyes előadásmódot higgadt érveléssel elegyítette. *Murena érdekében* (Pro Murena) tartott beszéde támadás a jogász pedantéria, sztoikus ridegség ellen, tudniillik az egyik vádló jogtudós volt, a másik a sztoikus tanok híve - s a beszéd stílusa is aszerint változik, hogy kettejük közül melyikről van szó éppen. *Caelius érdekében* (Pro Caelio) a hírhedt Clodius és még hírhedtebb nővére, Clodia elleni gúnyos kirohanásairól nevezetes. Legismertebbek persze a *Catilina ellenes beszédek* (In Catilinam), amelyek megsemmisítő hatással voltak a senatus ülésén részt vevő vádlottra: még a beszéd napján sietve távozott Rómából.

Érdemes megemlítem, hogy közléteik előtt Cicero átdolgozta beszédeit. Állítólag Milo, a Cicerótól védett politikai bandavezér, száműzetésében elolvasta az érdekében elhangzott szónoklatot (Pro Milone), és azt az észrevételt tette, hogy ha Cicero ilyen beszéddel védte volna őt, most nem kellene sós halat ennie Massiliában.² Egyébként erre és több más törvényszéki beszédére jellemző, hogy Cicero, kétségbevonhatatlan felkészültsége, tárgyismerete mellett, alaposan ismerte az ügyvédi fogásokat, apró ravaszkodásokat, amelyekkel - a patetikus hangot is nemegyszer alkalmazva - hangulatot tudott kelteni a képviselt ügy mellett.

A cicerói hagyaték jelentős részét teszik ki *Levelei* (Epistulae), amelyekből mintegy [10] nyolcszázat ismerünk, kb. felét annak, amennyit az ókoriak számon tartottak. Forrásértékükön kívül az is figyelmet érdemel, hogy bepillantást nyújtanak Cicero gondolataiba, vívódásaiba, amelyek legvilágosabban az önzetlen barátához, Atticushoz intézettekben ismerhetők meg; Cicero őszintén feltárta miniden érzését Atticus előtt, mert „a levél nem pirul el”³; a fogalmazásra, a stílus választékosságára azonban szinte akaratlanul is mindig gondosan vigyázott.

Ha áttekintjük életművét, lenyűgöznek az arányok: megmentette az utókor számára a kései görög bölcsélet tanításait, s kialakította a latin filozófiai szaknyelvet; megírta a római szónoklás történetét, s ezért az irodalom- történetírás úttörői között tartjuk számon, tetőfokára juttatta a római ékesszólást. Mennyiségileg és minőségileg egyaránt csodálatot keltő munkássága folytán a római - és általa az európai - próza senkinek sem köszönhet annyit, mint éppen neki.

Ez a kis kötet Marcus Tullius Cicero két dialógusát nyújtja át az olvasónak; mindkettő i. e. 44-ben keletkezett, amikor a Caesar meggyilkolása utáni zilált belpolitikai helyzet miatt Cicero többnyire vidéki birtokán tartózkodott s gyakran változtatta lakhelyét, mert félt Caesar veteránjaitól, akik úgy tudták róla, hogy örvendett egykori szeretett vezérük halálakor, s egyben tartott Antoniustól, aki már készült a leszámolásra.

Mi a dialógus? [11]

Olyan irodalmi alkotás, amelyben a téma két vagy több személy vitája nyomán világosodik meg. Először Plátón alkalmazta bölcséleti nézetei kifejtésére; nála a központi figura, tanítómestere, Szókratész, szellemesen, olykor ironikusan mutatja ki a partnerek álláspontjának helytelenségét. Az ókorban e műfaj kiváló művelői voltak még - Cicero mellett - Xenophón, Plutarkhosz, Seneca, Augustinus és Boethius. Később Petrarca, Erasmus, Giordano Bruno, Machiavelli és Ulrich von Hutten írtak számottevő

² Cassius Dio: *Római történet*. XI. 54.

³ Cicero: *Epistulae ad familiares*. V. 12, 1.

dialogusokat, de szívesen használta ezt a formát Spinoza, Leibniz, Lessing, Diderot és sok más szerző is. Elterjedtségét kétségkívül annak köszönhetette, hogy lehetőséget nyújtott a szemben álló nézetek kifejtésére, a vitatott probléma több oldalról való megvilágítására s a szerzőével ellentétes vélemények tarthatatlanságának bizonyítására.

A bölcséleti értekezések közé szokás sorolni a kötetben található két dialogust is. Előbb az öregségről írt (*Az idősebb Cato vagy az öregségről*), majd a barátságról (*Laelius vagy a barátságról*), s nyilván nem véletlenül. Először is i. e. 44-ben Cicero már a hatvanharmadik esztendejét taposta, tehát kellő személyes tapasztalatokkal rendelkezett ennek az életkornak a sajátosságairól. Ugyanakkor napról napra látnia, sőt tapasztalnia kellett, hogy régi vagy újkéletű barátságok miképpen szűnnek meg hirtelen a politikai becsvágy következtében. Eszerint mind a két téma közel állott hozzá, egyben a kidolgozás lehetőséget kínált arra is, hogy [12] legalább ideig-óráig elterelje figyelmét a kilátástalannak ígérkező jövő fenyegető hangulatáról, az egyéni és társadalmi bajokról.

Engedtessek meg e sorok írójának, aki már túljutott azon az életkoron, amelyben Cicero életét vesztette, hogy az öregségről szóló értekezéssel foglalkozzék behatóbban, bár barátai is szép számban akadnak, s egyik sem vált árulóvá. Nem mintha a másik értekezésről írva nem lehetne kimutatni az író megannyi erényét, de az egész mű felépítése nem olyan tiszta, nem olyan áttekinthető - bizonyára azért, mert a nyomasztó gondok időközben megszorodtak. Egyébként nem kell féltetlenül elfogadni azoknak a kritikusoknak a nézetét, akik szerint a párbeszédet Cicero azért helyezte a múltba, nehogy valaki célzást véljen felfedezni az aktuális politikai eseményekre; az öregséggel foglalkozó dialogusnak ugyanis nincs politikai vetülete, s mégis a múltban folyik le.

Míg a barátságról, mint látni fogjuk, a kevésbé ismert Laelius beszél, az öregségről az idősebb, a már 84 éves közéleti férfi, Cato szónokol ifjabb barátai előtt, természetesen úgy, hogy egy szót sem szól a nőkről vagy a rabszolgákról, akik alacsonyabb rendű lényeknek számítottak, jóllehet a családanyákat közismerten nagy tisztelet övezte a rómaiaknál. Elsősorban az államférfi öregségéről esik szó, és ez érthető, ha arra gondolunk, hogy a beszélgetés résztvevői - nem is beszélve a szerzőről - egytől egyig alaposan kivették részükét a római politikai életből. [13]

Cato hangoztatja, hogy az életnek megvan a maga törvényszerű menete, és így az öregség természetes állapot, tehát nincs miért lázadni ellene. Négy szempontot szoktak említeni, úgymond, azok, akik szidalmazzák és hátrányosnak nevezik az öregkört: 1) akadályoz a közéleti tevékenységben, 2) elgyengíti a testet, 3) megfoszt az élvezetektől és 4) közel van a halálhoz. E négy vádpont cáfolatát Cicero szintén Cato szájába adja. 1) Az öregség nem akadályoz a közéleti tevékenységben, mert öregen is sok mindent lehet tenni a hazáért, s az igazán nagy dolgokban bölcs belátásra, helyes ítéletre van szükség, márpedig az öregség nincs híjával ezeknek a tulajdonságoknak. Az sem igaz, hogy az emlékezet gyengülése gátolja az öregeket aktivitásukban: a memóriát dolgoztatni kell, nem lanyhuló szorgalommal, érdeklődéssel újabb és újabb impulzusokkal serkenteni. 2) A test gyengülése teljesen elhanyagolható tényező: a hadvezér maga nem harcol, hanem - gazdag tapasztalatok birtokában - irányítja, győzelemre vezeti seregét; többet ér az ész a testi erőnél. Különbben is, hangzik a modern nézetekkel egyező felfogás, megfelelő testápolással, edzéssel a testi erő a memóriaelvesztésének sokáig gátat lehet vetni. 3) Az meg egyenesen előnyös, hogy a test már nem kívánja az élvezeteket, hisz a legnagyobb csapást éppen a szenvedélyek jelentik, és ez komoly hátrány a karrier útjában, mert nem engedik, hogy az ember cselekedeteit a megfontolás irányítsa. [14] Ráadásul a szenvedélyek elmaradásával együtt jár az érdeklődés növekedése a tudományok iránt. És amikor Cato elveti a lakomák, a nők nyújtotta élvezeteket, rátér a földművelés és kertészkedés örömeire, amelyek a legidősebb korosztályhoz tartozókat is felvidítják. A

többnyire városlakó Cicero szárnyaló lelkesedésében három egész fejezetet (XV-XVII.) szentel ennek a témának, akár azért, mert falusi birtokain néhanapján maga is szívesen elbabrált a zöldséges- és gyümölcsöskertben, akár azért, mert tudta, hogy annak idején az öreg Cato különösen kedvelte ezt a foglalatoskodást. A földművelés, a kertészkedés, a gyümölcstermesztés dicséretével foglalkozó fejezetek a kis értekezés legszebb lapjai közé tartoznak; a csak prózájáról nevezetes Cicero itt már-már költői magaslatokra emelkedik; persze e sorok egyben kifejezik a mindenkori városlakó ember sóvárgását is a falusi élet, a természet után. 4) A halál közelsége senkit se ijesszen meg: vagy van túlvilági boldogság, és akkor nincs miért félni, vagy a halál a teljes megsemmisüléssel jár együtt, ebben az esetben pedig nincs több szenvedés. Hozzáteszi azt is, hogy az öregek már csak azért sem kell hogy féljenek a halál közelségétől, mert a pusztulás néha nem az öregekre sújt, hanem életük virágkorában levő fiatalokra, akiknek a halála, mondja Cato, olyan, „mint amikor a víztömeg elfojtja a lángok erejét”, az öregéké pedig „mint amikor a tűz magától ...kialszik”. [15]

Az elmondottakhoz ugyanakkor hozzá kell tennünk azt is, hogy Cato - azaz voltaképpen Cicero - jócskán elfogult az öregek javára; nála a fiatalok mindig örvendenek az öregek jelenlétének, tanácsainak, ami legalábbis vitatható. Továbbá nem hallunk - talán azért, mert a senatorok és általában az idősebbek példátlan tekintélye következtében fel sem vetődhetett - az öregek és fiatalok szembenállásáról a nemzedékek közti súrlódásokról vagy éppen összecsapásokról.

Természetesen nem hiányoznak fejtegetéseiből a római hazafiság nagyszerű példáinak felsorolása mellett a történelmi, mitológiai adalékok sem. Ilyen az agg Szophoklész esete, aki a bíróság előtt a kilencvenévesen írt *Oidipusz Kolonoszban* című tragédiájával bizonyította be vádaskodó fiaival szemben, hogy nem gyengeelméjű, és igenis képes családja gazdasági ügyeinek vezetésére. Többször is szóba kerül az *Iliász* legöregebb harcosa, Nesztór, akit a görög sereg minden egyes katonája, vezér és közrendű egyaránt tisztel hasznos tanácsaiért, bölcs útmutatásaiért. Nesztór és Szophoklész mellé a hosszúéletűek listájára a huszadik századi ember odaírhatja a nyolcvankilenc éves koráig alkotó Michelangelót, a nyolcvanhárom évesen is friss szellemű Goethét, a haláláig életvidám nyolcvannégy éves Voltaire-t - hogy csak találomra ragadjunk ki pár ismert nevet a szellemi élet óriásai közül -, akik mellé odaállíthatjuk még korunk néhány hosszú életű, nagy tekintélyű államférfiát, tudósát is, például [16] Titót, Iorgu Iordant, Szent-Györgyi Albertet, akik meggyőzően bizonyítják annak a régi mondásnak az igazát, hogy „öreg ember nem vénember”. Vagy - hogy még egy hazai példát említsünk - hadd idézzük az örök fiatal Henri Coandă, a nagy román tudós idős korában mondott szavait: "Hej, ha még egyszer fiatal lehetnék, ha újra hatvanéves volnék!"

Amikor a barátságról ír, Cicero voltaképpen inkább dicséri, mint meghatározza vagy elemzi azt, műve inkább lelkes buzdítás, mint filozófiai elmélkedés. Olyan, mint amilyenek a baráti beszélgetések szoktak lenni: sok benne az elkalandozás, a kitérés, sőt mondhatni fecsegés, persze hozzátéve azt, hogy a fecsegés is lehet színvonalas, ha olyan jeles író és stilisztá fogalmazza meg, mint a Catilina-ellenes beszédek híres szerzője.

Ki is hát a barát? Az, aki örömről megkettőzi, bánatunkat enyhíti, megszabadít leverő gondjainktól, erősíti a gyengét, segíti a bajbajutottat. Talán a legsikerültebbek azok a fejezetek, amelyekben az író az utilitarista nézeteket cáfolja; Epikurosz és követői ugyanis azt hirdették, hogy a barátság az ember gyengeségéből származik: annak áll érdekében kapcsolatokat kiépítenie, barátokat szereznie, aki rádöbben saját gyengeségére s a barátok révén akarja biztosabbnak érezni magát a világban. Cicero számos görög bölcselő - Arisztotelész, Theophrasztosz és mások - erkölcstani műveit

felhasználva meggyőzően bizonyítja, [17] hogy ez a tanítás nem állja meg a helyét; ha így volna, csak a gyengék törekednének a barátság ápolására, kiépítésére; márpedig a tények azt igazolják, hogy erős jellemű, gazdag, hatalmas, tekintélyes férfiaknak is szükségük van barátokra. Olyanokra, amelyeneket a görög mitológia és irodalom oly szép számban mutat fel: Akhilleusz és Pátróklosz, Oresztész és Püladész, Thészeusz és Peirithoosz, Damón és Pünthiasz.

A barátság utilitarista felfogását cáfolva Cicero hosszasan elidőz annál a kérdésnél, hogy szabad-e törvénybe ütköző tettet kérni a baráttól, illetve jogos-e az ilyen kérés megtagadása. Egymás után sorakoznak az érvek s a római és görög történelemből merített példák, amelyek mind azt mulatják, hogy a barátok szövetsége sohasem irányulhat a közjó ellen, mert végső fokon a barátság az erényre épül. Az erényes életnek és magatartásnak kell segítenie az embert abban is, hogy a nála alacsonyabb szellemi-erkölcsi színvonalon álló barátot magához emelje.

Cicero - talán azért, mert a politikában maga is nemegyszer álláspontot változtatott - arról is ír, hogy amikor politikai nézeteltérések merülnek fel a barátok között, akkor jogos a szakítás egyik vagy másik fél részéről; mindenesetre kerülni kell a botrányos szakítást, mely dühös ellenségeskedésbe csaphat át; éppen ezért nagyon óvatosnak kell lenni a barátok megválasztásában. A jó barát: második énünk, akivel mindenről a legőszintébben lehet beszélgetni, aki [18] előtt feltárhatjuk legtitkosabb gondolatainkat is. De nem szabad mindent elnézni a barátnak: aki szemet huny barátja hibái fölött, az már-már hízeleg, a hízelgés pedig nemcsak csúnya, hanem veszélyes is lehet. Egyébként Cicero ezt a művét is, az öregségről írottat is Atticusnak ajánlotta, akihez egy életen át tartó barátság fűzte. Tudnunk kell azonban azt is, hogy Atticus dúsgazdag üzletember volt és sohasem politizált, mert ha politizált volna, talán kettejük barátsága is másként alakul.

Fölvetődik a kérdés, hogy azok a szép és fennkölt gondolatok, amelyeket Cicero Catóval és Laeliusszal elmondott, mennyiben eredetiek. Nos, Cicero köztudomásúan kora fiatalságától kezdve mohón vágyott arra, hogy birtokába vegye a görög szellemi alkotásokat, de úgy, hogy római és sajátosan egyéni formát adjon nekik. Plutarkhosz erről is feljegyzett egy jellemző esetet. Amikor Cicero fiatalon Rhodosz szigetén szónoklást tanult Apolloniosztól, tartott *egy görög* nyelvű beszédet mestere előtt, aki nem ismerte a latin nyelvet. Apolloniosz végighallgatta, majd némi tűnődés után rezignáltan mondta: „Dicsérlek, Cicero, és csodállak, de aggaszt Görögország sorsa. Nekünk, görögöknek már csak egy szép dolog maradt, a műveltség és az ékesszólás, s most a te személyedben ez is a rómaiaké lesz.”⁴ Apolloniosz szavai érvényesek erre a két műre is: roppant ügyesen összeolvastva Platón, Arisztotelész, Xenophón és a sztoikus bölcselők műveiből mindazt, ami [19] beleillett gondolatmenetébe, Cicero újat, érdekeset alkotott; ráadásul a latin stílust (már korábbi műveiben) a legmagasabb színvonalra emelte, s annyira kiteljesítette, hogy akármilyen finom árnyalatot ki tudott fejezni.

Érdemes megjegyeznünk azt is, hogy ezt a két dialógust - akárcsak többi filozófiai párbeszédét - Cicero akkor írta, amikor rövidebb vagy huzamosabb ideig kívül rekedve a politikai tevékenységen, ez jelentette számára az egyetlen lehetőséget a cselekvésre. A dialógusnak rendszerint nem a platóni, hanem az arisztotelészi formáját művelte. Ez azt jelenti, hogy a párbeszédnek több résztvevője van ugyan, de jelenlétük szinte teljesen formális, mert egyvalaki - az öregségről szólóban Cato, a barátságról szólóban Laelius -

⁴ Plutarkhosz, i.m. II. 366. (Cicero 4, fej.)

mindjárt az elején magához ragadja a szót és csaknem a befejezésig egymaga beszél. Az író szinte teljesen megelégedik arról, hogy dialógust ír, s ha néha a többiek is közbeszólnak, szavaik akkor sem lényegesek. Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy a párbeszéd elmaradását Cicero azzal igyekszik pótolni, hogy mindkét értekezésében feltűnően nagyszámú példát említ a színészet, a drámairodalom köréből, amelyeknek éppen a párbeszéd az éltetője. Úgy látszik, erősen vonzódott a drámai műfajhoz, amelynek római képviselőitől több ízben idézeteket iktatott mindkét szövegébe.

Mint ahogy a parányi vízcsepp is visszatükrözi a hatalmas Nap sugarait, ugyanúgy [20] nemcsak a terjedelmes és sokrétű életmű, hanem ez a két rövid értekezés is mutatja Cicero bámulatos műveltségét, mélyenszántó gondolkodását, könnyed kifejezőkészségét. Ahogy egyik méltatója, az 1969-ben elhunyt párizsi professzor, Jean Bayet írta, „a nyugati gondolkodás és kifejezőmód egyik oszlopa volt és marad”.⁵ [21]

Szabó György

⁵ Literatură latină. Ford. Gabriela Creția. Buc. 1972. 213.

Az idősebb Cato vagy az öregségről

I. Ó, Titusom, ha segíthetnélek a gondot elúzni, Mely
szomorú kebeledbe szorulva,
gyötörve sanyargat,
Adsz-e jutalmat, s mit?

Szabad legyen, Atticus, ugyanazokkal a verssorokkal fordulnom hozzád, amelyekkel Flamininushoz szólott

Ő, a csekély vagyonú, ám nagyszerű, hűszívű férfi,

Ámbár biztosan tudom, hogy

Nem bánt aggodalom, Titusom, se éjszaka, se nappal.¹

mint Flamininust. Ismerem ugyanis mértéktartó lelked és kiegyensúlyozottságod, s tudom, hogy nem csupán melléknevet hoztál Athénból,² hanem műveltséget és előrelátást is. És mégis gyanítom, hogy ugyanazok az események, amelyek engem, néha téged is nagyobb aggodalommal töltenek el,³ nehéz ezekre vigasztalást találni, s ezért él is halasztom más időpontra.

Ezúttal úgy láttam jónak, hogy az öregségről írjak valamit számodra, mert téged is meg akarok könnyíteni, magamat is a már jelenlevő vagy leselkedő öregség terhétől, amelyet közösen kell elviselnem veled, noha biztosan tudom, hogy mint mindent, [23] úgy ezt is bölcs beletörődéssel tűröd és fogod tűrni. Ámde amikor az öregségről akartam írni egyet-mást, te jutottál eszembe, mint aki méltó erre az ajándékra, melyet mindketten közösen használhatunk.

Ami engem illet, e könyv kidolgozása oly örömet szerzett, hogy nemcsak elhárította a vénség összes bosszúságát, hanem ráadásul az öregséget vonzóvá és kellemessé is tette. Tehát soha nem lehet kellőképpen dicsérni a bölcséletet, mert ha valaki engedelmeskedik neki, egész életét nehézség nélkül töltheti el.

A bölcsélet egyéb kérdéseiről azonban már sokat szólottam és fogok is gyakran szólni; most ezt az öregségről írt könyvet küldöm neked. Az egész beszélgetést nem Tithónosznak tulajdonítom, mint a keoszi Arisztón - hiszen mitikus személynek kevés volna a tekintélye - hanem az öreg Marcus Catónak, hogy a beszéd nagyobb hatású legyen. Szerepeltetem látogatóit, Laeliust és Scipiót, akik csodálkoznak, mert olyan könnyen viseli az öregkort, s Cato felel nekik. Ha úgy fog tűnni, hogy tudományosan ad elő, mint saját könyveiben szokta, tulajdonítsd a görög irodalomnak, melyet - mint ismeretes — idős fejjel szenvedélyesen tanulmányozott.⁴ De minek szaporítsam a szót? Az öregségről való teljes véleményemet immár maga Cato fogja előadni.

¹ Idézet Ennius Annales c. eposzából. L. Fragmenta poetarum Romanorum (a továbbiakban: FPR). Collegit et emendavit A. Baehrens. Lipsiae 1886. 91.

² Cicero barátja, Titus Pomponius Atticus, több, mint húsz évig Athénban élt (i. e. 88-66), s innen kapta az Atticus melléknevet.

³ Célzás a Iulius Caesar meggyilkolása utáni zavaros politikai viszonyokra.

⁴ Fiatalkorában ugyanis Cato élesen szembefordult mindennel, ami görög eredetű.

II. SCIPIO. Az itt levő Caius Laeliusszal együtt gyakran megcsodálom, Marcus Cato, minden tekintetben kitűnő és tökéletes [24] bölcsességedet, de főként azt, hogy sohasem láttam terhesnek számodra az öregséget, mely a legtöbb öregnek oly gyűlöletes, mintha - ahogy mondani szokás - az Aetnánál súlyosabb terhet cipelnének.

CATO. Úgy gondolom, Scipio és Laelius, hogy olyan dolgot csodáltak, mely egyáltalán nem nehéz. Akikből ugyanis teljességgel hiányzik a jó és boldog élet képessége, azoknak minden életkor teher; akik ellenben minden jót magukból merítenek, azoknak semmi sem tűnhet rossznak abból, amit a természet rendje parancsol. Az ilyen dolgokhoz tartozik elsősorban az öregség, amelyet mindenki szeretne megérni, de ha elérte, szidalmazza; ilyen az ostobaságból eredő következetlenség és visszásság. Azt mondogatják, gyorsabban tört rájuk, mint várták volna. Először is, ki kényszerítette őket arra, hogy helytelenül vélekedjenek? Ugyan mennyivel hamarabb váltotta fel az öregség az ifjúkort, mint a gyermekkort az ifjúság? Továbbá, mennyivel volna kevésbé terhes nekik az öregség, ha a nyolcszázadik évüket taposnék, és nem a nyolcvanadikat? Hiszen bármilyen hosszú volna a letűnt idő, ha egyszer eltelt, semmilyen vigasztalással sem édesíthetné meg a balga öregséget.

Éppen ezért, ha bölcsességet csodálni szoktátok - bárcsak méltó volna vélekedésekre és melléknemre⁵ -, bevallom, csak abban vagyok bölcs, hogy a természetet, a legjobb vezért istenként követem, és engedelmeskedem neki. S nem valószínű, hogy míg az élet többi szakaszát a természet jól [25] elrendezte, az utolsó felvonást kontár költőként elügyetlenkedte volna. A vég azonban mégis elkerülhetetlen, mint ahogy a fák gyümölcsseinél és a föld termésénél a teljes beérés után a fonnyadás és lehullás következik; ezt viszont a bölcsnek megadással kell elviselnie. Mert mi egyéb a természettel szembeszállni, mint gigászok⁶ módjára felvenni a harcot az istenekkel?

LAELIUS. Bizony, Cato, nagyon leköteleznél bennünket - mert Scipio helyett is beszélek -, ha idejekorán megtanítanál, miképpen viselhetjük el legkönnyebben a ránk nehezedő kort, hiszen szeretnők - legalábbis reméljük - megérni az öregséget.

CATO. Meg is teszem, Laelius, különösen ha - amint mondod - mind a ketten szívesen veszitek.

LAELIUS. Sőt éppen azt akarjuk, Cato, ha nem zavarunk, hogy bemutasd: milyen az a cél, ahova mondhatni megérkeztl a hosszú utazás után, mert ezen az úton nekünk is végig kell haladnunk:

III. CATO. Amennyire tőlem telik, megteszem, Laelius. Gyakran hallgattam a velem egykorúak panaszait — mert a régi közmondás szerint az egyívásúak legszívesebben a velük egykorúak társaságát keresik -, amelyekkel Caius Salinator vagy Spurius Albinus, ezek a consulságot⁷ viselt, velem majdnem egyidős emberek azon szoktak siránkozni, hogy nincs részük élvezetekben, amelyek nélkül az életet semmire sem becsülték, vagy azon, hogy akik tisztelni szokták, most megvetik őket. [26]

Pedig nekem úgy tűnik, nem azt hibáztatják, amit hibáztatniok kellett volna. Mert ha ez az öregség hibájából történnék, akkor ugyanezt kellene tapasztalnom nekem is és a többi idősebbnek, márpedig tudom, hogy sokan közülük zokszó nélkül viselik az öregséget, s nem háborognak azért, mert a kéjvágy bilincseiből kiszabadultak, és övéik sem nézték le őket. Ellenkezőleg, az összes ilyenféle panasz oka nem az életkorban rejlik, hanem az erkölcsökben. Tudniillik a kiegyensúlyozott, nem nehéz természetű, nem is

⁵ Kortársai Catót a bölcs (sapiens) melléknévvel tisztelték meg.

⁶ A gigászok Uranosz és Gaia fiai, kigyólabú óriások, akik fellázadtak az istenek ellen; csak a halandó Héraklész segítségével sikerült legyőzni őket.

⁷ A consulság a legfőbb polgári és katonai hatalmat jelentő tisztség a római köztársaságban.

barátságtalan öregek elviselhető öregséget élnek, ezzel szemben a nyersség és a gombaság minden életkorban terhes.

LAELIUS. Úgy van, amint mondd, Cato! De talán azt mondhatná valaki, hogy neked befolyásod, vagyonod miatt látszik elviselhetőbbnek az öregség, ez pedig nem lehet mindenkinek osztályrésze.

CATO. Van benne valami, Laelius, de ez még nem minden. Mint mondják, Themisztoklész Vitába elegyedett egy szériphoszival, s amikor amaz azt állította, hogy ő nem a saját dicsősége révén, hanem a hazájáéval tűnt ki, így felelt: "Ha szériphoszi volnék, Héraklészre! sohase lettem volna híres, de te sem, ha athéni volnál is!"⁸ Ugyanezt el lehet mondani az öregségről is, mert nyomasztó szegénységben nem lehet könnyű az öregség még a bölcs számára sem, viszont a legnagyobb bőségben sem lehet tehermentes a balgának.

Általában, Scipio és Laelius, leghatásosabb fegyver az aggkor ellen a tudomány és az [27] erények gyakorlása. Ha minden életkorban ápoltuk őket, miután tartalmasan és sokáig éltünk, ezek csodálatos eredményekre vezetnek nem csupán azért, mert sohasem hagynak magunkra még az élet végső szakaszában sem - bár épp ez a fő dolog! -, hanem azért is, mert a helyesen eltöltött élet tudata és a sok jó cselekedet emléke a lehető legkellemesebb.

IV. Én az öreg Quintus Maximust, azt, aki Tarentumot visszafoglalta, fiatalkoromban annyira szerettem, mintha velem egykorú lett volna. Ebben a férfiban ugyanis a komolyság nyájassággal párosult, s magatartását az öregség sem változtatta meg. Pedig amikor csatlakoztam hozzá, még nem volt öreg, de már előrehaladott a korban. Egy évvel azután volt először consul,⁹ hogy én megszülettem; amikor negyedszer viselte a consulságot, egész ifjú katonaként vele utaztam Capuába, öt évvel később pedig Tarentumba. Négy év múlva quaestor¹⁰ lettem, s ezt a tisztséget Tuditanus és Cethegus consulsága idején viseltem, amikor ő, már nagyon öreg, előterjesztette a Cincius-féle törvényjavaslatot az adományokról és pénzjutalmakról.¹¹ Ifjú módjára viselt háborút akkor is, amikor már nagyon idős volt, s a fiatalosan heves Hannibalt megzabolázta türelmével. Igen szépen írt róla barátom, Ennius:

Késlekedéssel *egy* ember megvédte hazánkat, Mert jólétét többre becsülte a szófia hírnél, És ragyogó neve máig fényes a nagyszerű hősnek.¹² [28]

És Tarentumot milyen éberséggel, milyen okos tervvel hódította vissza! Magam hallottam ugyanis, amikor Salinatornak - aki a város elvesztése után a várba menekült s dicsekedve így szólt: „Az én fáradságom árán foglaltad vissza Tarentumot, Quintus Fabius” - nevetve ezt válaszolta: „Nyilván, mert ha te nem vesztetted volna el, én sohasem foglaltam volna vissza!”¹³

De a civil életben is éppen olyan kiváló volt, mint fegyverben. Amikor másodszor volt consul, és társa, Spurius Carvilius tétlenkedett, amíg tehetett, ellenállt Caius Flaminius néptribunusnak,¹⁴ aki a galliai és picenumi¹⁵ szántóföldeket a senatus akarata ellenére

⁸ Szériphosz: kis sziget az Égei tengerben; a római korban gyakran száműzetés helyéül szolgált. A szóban forgó esetet 1. Plutarkhosz, i.m. I. 259. (Themisztoklész 18. fej.)

⁹ I. e. 233-ban.

¹⁰ Quaestor: gazdasági, pénzügyi hatáskörrel felruházott főhivatalnok.

¹¹ Az említett törvény megtiltotta, hogy valaki pénzt vagy más adományt fogadjon el peres ügyekben nyújtott segítségért.

¹² Ennius, i.m. (FPR 86.)

¹³ Vö. Titus Livius: A római nép története a város alapításától. Ford. Muraközy Gyula. Bp. 1982. XXVII. 25

¹⁴ Néptribunus: a nép képviselője; tisztségét választás útján nyerte el.

¹⁵ Picenum: közép-itáliai tartomány. Gallia itt nem a mai Franciaországot jelenti, hanem egy területet az Adriai-tenger mellékén.

egyéneknek szétoztotta. És amikor madárjós¹⁶ volt, ki merte mondani, hogy a jóslatok csak akkor kedvezők, ha a vállalkozás a köztársaság javát szolgálja; ha viszont a köztársaság kárára javasolnak valamit, akkor a jóslatok is kedvezőtlenek.

Ebben a férfiúban sok szép vonást ismertem meg, de semmi sem méltóbb a csodálatra, mint az, ahogyan fiának, a jeles és consulságot viselt férfiúnak a halálát elviselte.¹⁷ Kezünkben van halotti búcsúztatója; ha elolvassuk, akármelyik bölcselőnél többre becsüljük őt. Nemcsak a nyilvánosság és a polgárok szeme előtt volt ő nagy, hanem odahaza, a maga házában még kiválóbb. Hogyan tudott csevegni, milyen tanulságosan beszélt! Mennyire ismerte a régi dolgokat, [29] s mily járatos volt a madárjósítás jogi kérdéseiben! Római emberhez képest nagy volt a tudományos műveltsége; mindent emlékezetben tartott, nemcsak a hazai, hanem a külföldi háborúkat is. Akkoriban oly áhítattal szívtam magamba szavait, mintha már sejtettem volna azt, ami be is következett: hogy halála után nem lesz senki, akitől tanulhatnék.

V. Mi végett beszélek ennyit Maximusról? Mert bizonyára belátjátok, hogy bűn volna az ilyen öregséget nyomorúságosnak nevezni. Persze nem lehet mindenki Scipio vagy Maximus, hogy városok elfoglalására, szárazföldi és tengeri ütközetekre, maga vezette háborúkra és diadalmenetekre emlékezhessék vissza. Ám a nyugodtan, feddhetetlenül és szépen eltöltött életre is derűs és könnyű öregség következik; tudjuk, hogy ilyen volt a Platóné, aki nyolcvanegy éves korában, írás közben halt meg. Ilyen volt Iszokratészé, aki maga mondja, hogy azt a könyvét, amelynek címe Panathenaiskosz,¹⁸ kilencvennégy éves fejjel írta, s aki még öt esztendőig élt azután. Tanítómestere, a leontinói Gorgiasz, százhet évét ért meg, és sohasem hagyta abba a tanulást és a munkát. Amikor megkérdezték tőle, miért kívánt oly sokáig életben maradni, így felelt: „Semmi okom sincs arra, hogy az aggkort vádoljam.”¹⁹ Jeles válasz és tudós emberhez méltó! Mert saját bűneiket és a maguk hibáját csak a balgák hárítják az öregkorra; nem [30] így tett Ennius, akit épp az imént említettem:

Mint a derék ménló, mely a nagyszerű versenyaréna

Végén győz, nyugszik most, mert megtörte a vénség.²⁰

Ő a győztes versenyparipa öregségével hasonlítja össze a sajátját. Rá még ti is jól emlékezhettek; tudniillik tizenkilenc évvel a halála utána választották meg a mostani consulokat, Titus Flamininust és Manius Aciliust, ő pedig Caepio első és Philippus második consulsága idején halt meg, amikor én hatvanöt évesen még hangos szóval és erős tüdővel támogattam a Voconius-féle törvényjavaslatot.²¹ De ő hetvenesztendőskorában is - mert ennyit élt Ennius - úgy hordozta a két legsúlyosabbnak vélt terhet, a szegénységét és az öregséget, mintha örömét lelte volna bennük.

Tudniillik ha jól meggondolom, négy okot találok, amiért az öregkor nyomorúságosnak látszik. Az első: mert akadályoz a közéleti tevékenységben; a második az, hogy elgyengíti a testet; a harmadik: majdnem minden élvezettől megfoszt; a negyedik: mert nagyon közel van a halálhoz. Ha úgy tetszik, vizsgáljuk meg sorjában, hogy ezek közül melyik ok fogadható el, és mennyiben.

VI. Az öregség akadályoz a közéleti tevékenységben. De melyikben? Nemde csak abban, amelyet fiatalos erővel keli végezni. [31] Tehát nincs semmilyen, az öregeknek

¹⁶ Madárjós: pap, aki a madarak röptéből, vonulásából következtetett az eljövendő eseményekre.

¹⁷ Ennek a neve is Quintus Fabius Maximus volt, consuli tisztséget viselt i. e. 213-ban.

¹⁸ Az említett mű Athén dicséretéről szól.

¹⁹ Athenaei *Dipnosophistarum libri XV*. Recensuit G. Kaibel. Lipsiae 1890. 209. (XII. 548d.)

²⁰ Ennius, i.m. (FPR 97.)

²¹ Quintus Voconius Saxa i. e. 169-ben javasolt öröklési törvénye gátat akart vetni a nők meggazdagodásának és a régi római családok elszegényedésének.

való munka, melyet a testi gyengeség ellenére, lelkünk erejével mégis elvégezhetünk? Tehát semmit sem tett Quintus Maximus? Semmit Lucius Paulus, az atyád,²² fiamnak, a legderekabb férfinak az apósa?

És a többi öreg: a Fabriciusok, a Curiusok, a Coruncaniusok semmit sem tettek, amikor a köztársaságot tanácsukkal és tekintélyükkel védelmezték? Appius Claudius öregségéhez még az is hozzájárult, hogy vak volt; mégis, amikor a senatus²³ véleménye már hajlott arra, hogy békét és szövetséget kell kötni Pürrhossal, nem késlekedett elmondani azt, amit Ennius így foglalt versebe:

Bölcs ész útmutatásával jól álltatok eddig,
Ám most esztelenül mért tértek félre az útról? ²⁴

A folytatás is ilyen komoly, hiszen ti is ismeritek a költeményt; mi több, Appius beszéde is fennmaradt. És ezt tizenhét évvel második consulsága után mondta, miután a két consulság közé tíz év esett, s első consulsága előtt censor²⁵ volt. Ebből az is kiviláglik, hogy Pürrhosz háborúja idején már nagyon öreg volt; és mégis így mesélik atyáink.

Eszerint nem fogadhatók el azoknak az érvei, akik azt állítják, hogy az öregek nem vehetnek részt a közügyek intézésében; az ilyenek azokhoz hasonlítanak, akik szerint a hajózáskor a kormányos semmit sem tesz, mert miközben egyesek az árbocokra másznak, [32] mások a fedélzeten futkosnak, némelyek a vizet merik ki, ő a kormányrudat tartva nyugodtan ül a hajófarban. Nem azt teszi, amit a fiatalok, hanem sokkal többet és hasznosabbat cselekszik! A nagy dolgokat nem az erő, a gyorsaság vagy a testi ügyesség dönti el, hanem a megfontoltság, a tekintély és az ítélőképesség; márpedig ezek az öregséggel még gyarapodnak, nemhogy csökkennének. Talán azt hiszitek, hogy miután mint katona, mint tribunus, mint legatus²⁶ és consul annyi háborúban fordultam meg, most tétlenkedem, mivel nem viselek háborút?

Ellenkezőleg: a senatusnak elrendelem, hogy milyen háborút kell viselni és miképpen; Karthagónak, amely már régóta rosszban töri a fejét, jó előre hadat üzenek, és nem szűnök meg gyanakodni rá mindaddig, amíg meg nem tudom, hogy eltörölték a föld színéről.²⁷ Bárcsak a halhatatlan istenek, Scipio, neked tartogatnák a dicsőséget, hogy befejezd, amit nagyapád rád hagyott! Az ő halálától harmincöt év telt el, de ennek a jeles férfiúnak az emlékét meg fogja őrizni az utókor. Censorságom előtt egy évvel halt meg, kilenc évvel consulságom után, melynek idején másodszor is consullá választották. Eszerint ha száz esztendeig élt volna, vajon bántotta volna-e az öregség? Nem tudott volna ugyan rohanni, szökellni, nem használhatta volna távolról a dárdát, közelharcban a kardot, de igenis értékesíthette volna tanácsait, értelmét, véleményét. Ha ezek a tulajdonságok nem volnának meg az [33] öregekben, őseink nem nevezték volna a legfőbb tanácskozási szervet „öregek gyűlésé”-nek.²⁸ A spártaiaknál a legfelsőbb tisztségek viselőit hívják öregeknek, aminthogy azok is.

²² Lucius Paulus a fiatalabb Scipio Africanus apja volt, akit az idősebb Scipio Africanus fia, Publius Cornelius Scipio örökbe fogadott.

²³ A római köztársaság kormányzó testülete; tagjainak száma a kezdeti százról Cicero koráig hatszázra emelkedett.

²⁴ Ennius, i.m. (FPR 80.)

²⁵ Az erkölcsök és részben a pénzügyek felügyeletével megbízott főtisztviselő.

²⁶ Tribunus: magas rangú katonatiszt. Legatus: tartományi helytartó vagy hadseregparancsnok.

²⁷ Ismeretes, hogy a senatusban bármilyen ügyben mondott véleményt, Cato mindig ezekkel a szavakkal fejezte be szónoklatát: „Véleményem szerint Karthagót el kell pusztítani.” Plutarkhosz, aki erről hírt ad (Cato 27. fej.), azt is közli, hogy Catóval ellentétben Publius Scipio Nasica mindig így fejezte be beszédét: „Véleményem szerint Karthagónak fenn kell maradnia.”

²⁸ A senatus szó valóban a senexből (öreg) származik.

Ha pedig a külföldi történetét fogjátok olvasni vagy hallani, észrevehetitek, hogy a legnagyobb államokat a fiatalok juttatták veszedelmes helyzetbe, az öregek ellenben megóvták és helyreállították.

Halljuk, e szép haza gyors romlását, vajh ki okozta?

Így kérdezősködnek erről Naevius, a költő színdarabjában.²⁹ Több válasz hangzik el, elsősorban ez:

Elszaporodtak az új hangok, sok az ostoba ifjanc.

A vakmerőség ugyanis a virágzó kor, a megfontoltság pedig az öregség velejárója.

VII. De az emlékezet gyengül! Ez így van, ha nem gyakorolod, vagy ha természettől fogva is lassúbb észjárású vagy. Themisztoklész minden honfitársának a nevét megjegyezte. Vajon tehát úgy vélték, hogy amikor korban előrehaladt, Lüsziakhoszként üdvözölte azt, akit Ariszteidésznek hívtak? Magam nemcsak azokat ismerem, akik most élnek, hanem apjukat és nagyapjukat is, s nem félek attól, hogy a sírfeliratokat böngészve elveszítem emlékezetemet, mint a közhit tartja, sőt éppen ezeket olvasva idézem fel a holtak emlékét.³⁰ Különböztet sem hallottam soha olyan öregemberről, aki [34] elfelejtette volna, hova rejtette el a kincseit. Mindenre emlékeznek, ami érdekli őket: a kitűzött jótállásra, adósukra, hitelezőjükre. Hát az öreg jogtudósok és papok, a madárjósok és a filozófusok mennyi mindenre emlékeznek!

Megmarad az öregekben a szellemi frissesség, csak maradjon meg az érdeklődés és a szorgalom, s ezt látjuk nemcsak a híres és a közéleti férfiaknál, hanem a csendes magánéletben is. Szophoklész késő öregségéig tragédiákat írt; mivel úgy tűnt, hogy e munkája miatt elhanyagolja a család vagyoni ügyeit, fiai ítélőszék elé idézték, hogy a bírák tiltsák meg neki, mint gyengeelméjűnek, a vagyoni ügyek intézését, mint ahogy a mi jogszokásunk is el szokta tiltani a javak kezelésétől a rosszul gazdálkodó apákat. Mint mondják, ekkor az öreg felolvasta a bírának azt a színdarabját, melyen dolgozott, s amelyet legutóbb írt, az *Oidipusz Kolonoszban* címűt, s megkérdezte, vajon a költemény gyengeelméjű ember művének látszik-e. A felolvasás után a bírák ítélete felmentette.

Vajon tehát őt, vajon Homéroszt, Hésziodoszt, Szimónidészt, Sztészikhoroszt, vajon a már említett Iszokratészt, Gorgiaszt, vagy a legtekintélyesebb bölcselőket, Püthagorasz, Démokritoszt vagy Platón, Xenokratészt, később pedig Zénont, Kleanthészt, vagy a sztoikus Diogenészt, akit ti is láttatok Rómában, az öregség tanulmányaik abbahagyására kényszerítette? Vajon [35] mindezek számára a tanulmányok folytatása nem volt-e egyenlő az étellel?

Továbbá, hogy mellőzzük e dicső foglalkozásokat, megnevezhetek a szabin földről³¹ római parasztokat, szomszédaimat és ismerőseimet, akik nélkül a mezőn majdnem semmiféle nagyobb munka nem végezhető el: sem a vetés, sem az aratás, sem a gabona behordása. Ámbár az ilyen munkáknál ez kevésbé meglepő, hisz nincs olyan vénember, aki ne hinné, hogy élélhet még egy évet; de ugyanők olyan dolgokban is fáradoznak, amelyekről tudják, hogy semmiképpen sem nekik hajtanak hasznot.

Fát ültet, mely száz év múlva terem csak,

²⁹ Naevius: Saturarum sive ludorum libri II. (FPR 52.)

³⁰ Cato azért tanulmányozta a sírfeliratokat, hogy adatokat gyűjtsön Eredetek c. művéhez.

³¹ A később szamnitoknak nevezett szabinok kezdetben Közép-Itália hegyes vidékeit lakták, idővel azonban más tájakon is megtelepedtek.

mint Statiusunk mondja az *Ifjúkori barátok*-ban.³² És valóban, arra a kérdésre, hogy kinek ültet, a földműves, jóllehet öreg, nem késlekedik a válasszal: „A halhatatlan isteneknek, akik azt akarják, hogy ne csak őseimtől kapjak fákat, hanem utódaimnak is adjak át belőlük.”

VIII. És Caecilius itt szebben ír a következő évszázadra tekintő öregről, mint ama másik versben:

Más bűntől születésedtől, ha - hitemre! - te ment vagy,
Éppen elég az öregség átka; a vénkorú ember
Hosszú léte alatt sokfélét lát, nem akarva.

És tálán sokat lát, amit akar! Egyébként abba, amit nem szeret, az ifjúság is gyakran [36] belebotlik; ugyanaz a Caecilius még helytelenebbül ezt írja:

Én úgy vélem, a vénségben főként az a bántó,
Érzeni, hogy mástól gyűlölet száll rá a koráért.

Inkább tetszés, mint gyűlölet! Mert valamint a bölcs öregeket gyönyörködtetik a jó hajlandóságú ifjak, s könnyebbé válik azoknak az öregség, akiket az ifjúság tisztel és szeret, ugyanúgy a fiatalok örvendenek az öregek tanácsainak, amelyek az erények gyakorlása felé kormányozzák őket; úgy látom például, hogy én nektek nem vagyok kevésbé kedves, mint ti nekem. De azt is látjátok, hogy az öregség nemcsak nem lanyha és tétlen, hanem még szorgos is, és mindig tesz vagy tervez valamit, persze ki-ki olyasmit, amivel előző életkorában foglalkozott.

S mit szölk azokhoz, akik még valami újat is tanulnak? Láthatjuk: Szolón is azzal büszkélkedik verseiben, hogy - úgymond - mindennap tanul valamit, és így öregszik meg.³³ Én is így cselekedtem, mert a görög irodalmat öregen ismertem meg, mégpedig annyira mohón fogtam hozzá tanulmányozásához, mintha hosszas szomjat akartam volna eloltani. Így ismertem meg azokat a példákat, amelyeket most, mint látjátok, használok. Mivel azt hallottam, hogy ezt tette Szókratész a lantpengetéssel, szeretném ezt is megtanulni - a régiek ugyanis tanultak lanton játszani -, de az irodalommal valóban behatóan foglalkoztam. [37]

IX. Egyébként jelenleg sem vágyom az ifjak erejére - ez *volt* ugyanis a második vádpont az öregség hátrányait illetően -, mint ahogy fiatalkoromban sem kívántam a bikáét vagy az elefántét. Azt kell felhasználnod, amid van, s akármit teszel, tedd erődhöz mérten. Mert lehet-e visszataszítóbb beszéd, mint a krotóni Milóné? Amikor már megöregedett s látta a pályán edző atlétákat, ránézett karjára, és amint mondják, könnyezve így szólt: "Ezek pedig már meghaltak." De nem annyira ezek, mint te, semmirekellő! Mert sohasem személyed miatt lettél híres, hanem mell- és karizmaid révén. Nem mondott semmi ilyent Sextus. Aelius vagy sok évvel előbb Tiberius Coruncanius, sem mostanság Publius Crassus, akik megszabták a polgárok jogait; okosságuk kitarított utolsó leheletükig.

Viszont tartok attól, hogy a szónokot elgyengíti az öregség, mert ez a feladatkör nemcsak a szellemtől függ, hanem a tüdőtől és a testi erőttől is. Igaz ugyan, hogy a hang zengzetessége, nem tudom, mi módon, az öregkorban is tündökölt (amit még magam sem vesztettem el, pedig látjátok éveimet), de mégis, az öregemberhez a nyugodt és csendes

³² Ezt és a következő két idézetet 1. Scaenicae Romanorum poesis fragmenta, recognovit Otto Ribbeck (a továbbiakban SRPF), II. Lipsiae 1898. 80, 46, 75.

³³ Plutakhosz, i.m. I. 170, 205 (Szolón 2. és 31. fej.)

előadásmód talál, s a választékosan szóló öreg egyszerű és szelíd beszéde egymagában biztosítja a hatást.

De ha magad már nem tudsz szónokolni, legalább tanácsokat adhatsz Scipiónak és Laeliusnak: mert mi kellemesebb, mint az ifjúság érdeklődésével körülvett öregség? Vagy talán még annyi erőt sem hagyunk meg [38] az Öregségnek, hogy tanítsa az ifjúságot, kiképezze és felkészítse bármely tisztség viselésére? Mi lehet jelesebb ennél a munkánál? Részemről szerencsésnek tartottam Cnaeus és Publius Scipiót és a te két nagyapádat, Lucius Aemiliust és Publius Africanust, akiket előkelő fiatalok vettek körül, s szerintem a hasznos ismeretek egyetlen tanítóját sem kell boldogtalannak tartani, noha megöregedett s ereje elapadt.

Különben is, ezt az erőhiányt gyakrabban idézik elő a fiatalok, mint az öregkor bűnei, hiszen a kéjvágyó és féktelen ifjúság kimerült testet ad át az öregségnek. Xenophón szerint³⁴ Kürosz abban a beszédben, amelyet haldokolva, már nagyon öregén tartott, azt mondta, hogy vénségében sohasem érezte magát gyengébbnek, mint amilyen fiatalkorában volt. Gyermekkori emlékeim szerint Lucius Metellus, aki négy évvel második consulsága után pontifex maximus³⁵ lett és huszonkét esztendeig viselte a papi tisztséget, élete végső szakaszában is olyan erőben volt, hogy nem kívánta vissza az ifjúságot. Semmit sem kell magamról mondanom, noha ez jellemző az öregekre s az én koromban megbocsátható.

X. Megfigyeltétek, hogy Homérosznál Nesztór milyen gyakran szónokol saját érdemeiről? Ő ugyanis már megélt három emberöltőt, és nem kellett tartania attól, hogy amikor igazat szól magáról, szerfölött kevélynek vagy fecsegőnek fog tűnni. Mert amint Homérosz mondja, "nyelvéről a beszéd, mint színméz, édesen ömlött";³⁶ és [39] ehhez a nyájassághoz nem volt szüksége semmiféle testi erőre. És mégis, Görögország ama vezére³⁷ sohasem azt kívánja, hogy Aiaszhoz, hanem hogy Nesztorhoz hasonló még tíz embere legyen:³⁸ ha ez valóra válnék, nem kételkedik, hogy Trója hamarosan elpusztul.

De visszatérek magamra. Nyolcvannegyedik évemet taposom, szeretnék ugyanazzal büszkélkedni, mint Kürosz, de annyit elmondhatok, hogy ha nincs is meg az az erőm, mint amikor katona voltam a pun háborúban, vagy quaestor ugyanabban a háborúban, vagy consul Hispaniában, vagy négy évvel később, amikor katonai tribunusként döntő csatát vívtam Thermopülainál Manius Glabrio consulsága idején, de amint látjátok, az öregség nem gyengített el és nem tört le egészen: nem nélkülözi képességeimet a tanács, a szószék, sem barátaim, védencceim vagy vendégeim. Én ugyanis sohasem értettem egyet azzal a régi és dicsért közmondással, mely arra int, hogy korán kell megöregedned, ha sokáig akarsz öreg lenni. Ellenkezőleg, én azt szeretném, ha rövidebb ideig lennék öreg, mintsem idő előtt megöregednék. Éppen ezért senki sincs, aki találkozni akart volna velem és én foglalt lettem volna.

Az igaz, hogy kevesebb az erőm, mint kettőtök közül bármelyiknek. Ámde bennetek sincs meg Titus Pontius centurio³⁹ ereje: vajon azért ő a kiválóbb? Csak legyen mérsékelt erőnk, és mindenki törekedjék annyira, amennyire képes; így bizonyára nem [40] lesz úrrá fölötte az erő utáni sóvárgás. Mondják, hogy Olümpiában Milón úgy lépett a

³⁴ Xenophón: Kürosz nevelkedése. Ford. Fein Judit. B.p. 1979. 301. (VIII. 7.)

³⁵ Pontifex maximus: a köztársaság idején négy, a császárkorban tizenöt tagból álló papi testület vezetője, főpap.

³⁶ Íliász. I. 249. Ford. Devecseri Gábor,

³⁷ Mükenai királyáról, Agamemnónról van szó, aki a trójai háborúban az akháj hadak fővezére volt.

³⁸ Íliász. II. 371-372.

³⁹ Centurio: magas rangú katonatiszt, aki a legio kisebb egységét, a centuriát vezette.

versenypályára, hogy egy élő ökröt cipelt a vállán; azt szeretnéd-e inkább, ha ez a testi erő lenne osztályrészed, vagy inkább Püthagorasz szellemi képessége?

Egyszóval ezt az adottságot addig használd fel, amíg megvan; amikor már nincs meg, ne sajnáld, mert akkor az ifjakra sajnálniuk kellene a gyermekkor, valamivel idősebb korba lépve pedig az ifjúságot. Az életnek megvan a maga törvényszerű menete; a természetnek csak egy útja van, és az is egyszerű. Minden életkornak meg van szabva a maga időszerűsége; ezért a gyermek erőtlenségében, az ifjak hevesességében, továbbá a már lehiggadt kor komolyságában s az öregkor érettségében van valami természetes, amit a maga idejében el kell fogadni.

Azt hiszem, hallottad, Scipio, hogy nagyapai vendégbarátod, Masinissa, mit tesz még ma, kilencvenesztendő korában is: ha gyalogosan ered útnak, lóra egyáltalán nem ül, ha azonban lovon, akkor nem száll le róla; semmilyen záporosó, semmilyen hideg nem veszi rá, hogy fejét befedje; a lehető legnagyobb szívósság van a testében: ezért láthatja el valamennyi királyi feladatát és tisztét. Tehát a gyakorlat és a mértékletesség még az öregkorra is megőrizhet valamit a hajdani erőből.

XI. Az öregekben nincs testi erő? Nem is vár senki erőt az öregektől. Ezért a törvények és szokások értelmében a mi korunk [41] mentesül azoktól a feladatoktól, amelyeket testi erő nélkül nem lehet teljesíteni. Így tehát nemcsak arra nem kényszerülünk, amire nem vagyunk képesek, hanem annyira se, amennyire képesek volnánk.

De sok öreg annyira erőtlén, hogy semmiféle tisztséget, sőt általában az életnek egyetlen kötelességét sem tudja teljesíteni. Ez azonban nem az öregkor sajátos hibája, hanem közös bűne az egészségi állapotnak. Mennyire gyenge volt Publius Africanus fia, az, aki téged örökbe fogadott! Mennyire kényes volt az egészségi állapota, sőt nem is volt egészséges! Ha nem ilyen lett volna, ő lehetett volna az állam másik fényessége, mert atyja nagyságához átfogóbb tudományos műveltség járult. Eszerint mi különös van az öregekben, ha néhanapján gyengék, hiszen ezt a fiatalok sem tudják elkerülni!

Szembe kell szegülni az öregséggel, Laelius és Scipio, s hátrányait szorgalommal kell pótolni: úgy kell küzdeni az öregség, mint valami betegség ellen. Tervszerűen ápolni kell az egészséget, mérsékelt testgyakorlatot kell végezni, s csak annyi ételt és italt szabad fogyasztani, amennyi helyreállítja, de nem rontja le az erőt. És nemcsak a testnek kell támogatást nyújtani, hanem sokkal inkább a szellemnek és a léleknek, mert ezek is kialsznak az öregkorban, ha nem csepegtetsz beléjük olajat, mint a mécsebe. Míg azonban az edzéssel járó fáradtságtól a test elnehezül, a lelket könnyűvé teszi a gyakorlás. Akitet ugyanis Caecilius "komikus vén bolondok"-nak [42] nevez,⁴⁰ azokat hiszékenyeknek, feledékenyeknek, hanyagoknak tartja, márpedig ezek nem az öregkor, hanem a tétlen, lomha, álmos öregkor hibái. Valamint a ledérség, az élvhajhászás inkább az ifjak, mint az öregek bűne - persze nem valamennyi ifjúé, csak a léháké -, ugyanígy az öreges balgaság, amit agylágyulásnak szoktak nevezni, csak a könnyelmű öregek sajátja, nem mindenkié. Öregen és vakon Appius négy izmos fiút, öt leányt, nagy háztartást, tömérdek clienset⁴¹ tartott kézben, mert lelkét - mint az íjat - megfeszítette, s gyengülve sem adta meg magát az öregségnek. Nemcsak tekintélyt tartott övéi fölött, hanem hatalma is volt: félték tőle a rabszolgák, gyermekei tisztelték, mindenkinek kedves volt; abban a házban virágzott az ősi erkölcs és a fegyelem. Az öregség ugyanis csak akkor tisztességes, ha védi önmagát, ha megőrzi jogait, ha senkit sem tesz úrrá maga fölött, ha utolsó leheletéig uralkodik övéi fölött.

⁴⁰ SRPF II. 85. — A mai szóhasználatnak megfelelően „komikus vén bolondok”-at fordítottunk, bár a szövegben, „vígjátékban szereplő vén bolondok” áll.

⁴¹ A cliens félig szabad római polgár, akit előkelő személyek pártfogoltak.

Én egyaránt dicsérem az ifjat, ha van benne valami az öregből, és az öreget, akiben van valami az ifjúból; aki így él, az testben lehet öreg, de lélekben sohasem. Most dolgozom az *Eredetek*⁴² hetedik könyvén; összegyűjtöm a régi idők valamennyi emlékét, éppen most javítom át a szónoklatokat, amelyeket emlékezetes ügyekben tartottam; tárgyalom a madárjósági, a papi és a magánjogot; sokat foglalkozom a görög irodalommal is, és az emlékezet gyakorlása végett a püthagoreuszok eljárása szerint [43] esténként felidézem, mit beszéltem napközben, mit hallottam, mit cselekedtem.⁴³ Ezek az én szellemi gyakorlataim, ez az én fejtornám; amikor ezekbe beleizzadok és kifáradok, nem nagyon vágyom testi erő után. Támogatom barátaimat, gyakran eljárók a senatusba, ahol magam is felvetek alaposan és sokáig megfontolt kérdéseket, s azokat nem a test, hanem a szellem erejével védem. Ha nem tudnám őket keresztülvinni, már az is felüdít, ha ágyamra dőlve azon tűnődöm, amit már nem végezhetek el. Aki ugyanis mindig ilyen foglalatosságok és tevékenységek között él, az nem veszi észre, mikor tör rá az öregség. Ily módon lassanként, észrevétlenül telik el az élet, s nem hirtelen szakad ketté, hanem fokozatosan alszik ki.

XII. Következik a harmadik vád az öregség ellen, miszerint - mint mondják - nélkülözi az élvezeteket.

Ó, hiszen az öregkornak éppen ez a nagyszerű ajándéka, mert elveszi tőlünk azt, ami a legkárosabb az ifjúkorban! Hallgassátok meg, kiváló ifjak, a tarentumi Arkhütasz, e nagy és derék férfi régi beszédét, mely akkor került kezembe, amikor ifjúként Tarentumban tartózkodtam Quintus Maximusszal.

Arkhütasz azt állította, hogy a természet nem mért veszedelmesebb csapást az emberekre a testi szenvedélyeknél, mert a kéjek mohó vágya hevesen és féktelenül ki-elégülésre ösztönöz. Ez a forrása a hazaárulásnak, az államrend felforgatásának, innen ered az ellenséggel való titkos cimborálás; egyáltalán, nincs olyan bűn vagy gaztett, [44] amelynek elkövetésére a gyönyör sóvárgása rá ne venné az embereket; a fajtalanságra, a házasságtörésre és minden ilyen gyalázatosságra semmi más csábítás nem serkent, mint a kéjvágy.

Ismeretes, hogy az embert akár a természet, akár valamelyik isten olyan kiváló képességgel ruházta fel, mint az ész, és ennek az isteni ajándéknak és adománynak legádázabb ellensége az érzéki élvezet. Ha ugyanis az élvezetvágy uralomra jut, nincs helye a mértékletességnek, s a gyönyörök birodalmában az erény nem tud megtelepedni. Hogy ez minél érthetőbb legyen, azt mondta, képzeljük el, hogy valakit olyan fokú testi kéj izgat, amelynél nagyobbat nem lehet érzékelni; úgy vélte, senki számára sem lesz kétséges, hogy addig, amíg így élvez, semmilyen szellemi munkára nem képes, nem tud megérteni semmit, nem tud gondolkodni. Ezért semmi sem annyira ártalmas és vészt hozó, mint az élvezet, ha pedig erősebb és tartósabb volna, egészen kioltaná a lélek minden világosságát.

Arkhütasz ezeket a szavakat Caius Pontius Samniteshez intézte, annak apjához, aki a caudiumi ütközetben⁴⁴ Spurius Postumius és Titus Veturius consulokat legyőzte; nekem pedig vendégem, a tarentumi Nearkhosz, aki megmaradt a római nép barátjának, az idősebbektől hallottak alapján elmondotta, hogy ennél a beszédnél jelen volt az athéni

⁴² Eredetek (Origines) c., töredékesen fennmaradt művében Cato megírta a rómaiak történetét. Könyvének az ad különös jelentőséget, hogy az előző római történetírókkal ellentétben nem görögül, hanem latinul írt.

⁴³ A Püthagorasznak tulajdonított életszabályok között van az is, hogy elalvás előtt számba kell venni az elmúlt napot és megvizsgálni, miben hibáztunk, mit végeztünk el, milyen kötelességet mulasztottunk el.

⁴⁴ A caudiumi ütközetben i. e. 321-ben a rómaiak csúfos vereséget szenvedtek a samnitoktól.

Platón is, akiről azt olvastam, hogy Lucius Camillus és Appius Claudius consulok idejében jött Tarentumba.⁴⁵ [45]

De miért meséltem el ezt? Azért, hogy belássátok: ha a kék vágyat az ész és a bölcsesség által nem tudnánk eltávolítani, nagy hálával tartoznánk az öregségnek, amely ki- eszközli, hogy ne legyen számunkra kívánatos az, ami nem illő. A gyönyör ugyanis gátolja a megfontolást, ellensége az észnek, a léleknek - hogy úgy mondjam - beköti a szemet, s nincs semmi köze az erényhez.

Nem szívesen tettem, hogy a derék Titus Flamininus testvérét, Lucius Flamininust kizártam a senatusból hét évvel consulsága után, de úgy gondoltam, hogy a bujaságot meg kell bélyegezni. Amikor ugyanis consul volt Galliában, lakoma közben arra kérte őt egy szajha, hogy fejeztessen le egyet azok közül, akiket főbenjáró bűnért elítélve bilincsbe vertek. Testvére, Titus censorsága idejében, aki közvetlen elődöm volt, elkerülte a büntetést; ámde én és Flaccus sehogy sem tűrhettük ezt az oly alávaló és oly elvetemült romlottságot, amelyben a magánember gyalázata az államhatalom szégyenével párosult.

XIII. Gyakran hallottam az idősebbektől, akik - úgy mondták - gyermekkorukban szintén az öregektől hallották, mennyire csodálkozott Caius Fabricius, mikor Pürrhosz királynál járt követségben, s a thesszáliai Kineasztól arról értesült, hogy van valaki Athénban, aki bölcsnek vallja magát és azt tartja, hogy mindennek, amit teszünk, az élvezetet kell szolgálnia.⁴⁶ Amikor Manius Curius és Tiberius Coruncanius ezt meghallották tőle, többször is kifejezték azt az [46] óhajukat, bárcsak a szamnitok és maga Pürrhosz is átvennék ezt a tanítást, mert ha átadnák magukat a gyönyöröknek, könnyebben volnának legyőzhetőek. Manius Curius jó viszonyban élt Publius Deciuszal, aki öt évvel Curius consulsága előtt feláldozta magát a köztársaságért saját negyedik consulsága idején; ismerte őt Fabricius, ismerte Coruncanius; ezek mind saját életük, mind Decius említett cselekedete alapján úgy vélekedtek, hogy bizonyára van valami természettől fogva szép és magasztos dolog, amire belső indítékból törekszünk, és amit - a gyönyört megvetve és lenézve - a legjobbak követnek.

Miért kell annyit beszélnem a gyönyörörről? Azért, mivel nemcsak nem szégyen, hanem a legnagyobb dicséret az öregekre nézve az, hogy semmilyen élvezetet nem óhajtanak különösebben. Nélkülözik a lakomákat, a roskadozó asztalokat és a gyorsan ürített poharakat, de ily módon elmarad a részegség, a gyomorrontás és az álmatlanság.

Ám ha csakugyan áldozni kell a gyönyörnek, minthogy csábításainak nem könnyen állunk ellen - mert hiszen Platón roppant találó elnevezése szerint „a gyönyör a bűnök csalétké”,⁴⁷ mivel ez az embereket éppen úgy megfogja, mint a halakat -, jóllehet a mértéktelen habzsolás nem illő az öregkorhoz, a szerény lakomák mégis örömet szerezhetnek. Gyermekkoromban gyakorta láttam vacsoráról hazatérni Caius Duilliust, Marcus fiát, aki elsőnek győzte le hajóhaddal a punokat; örömmel töltötte el [47] a sok fáklyás és fuvalás kísérete, megengedve magának azt, ami példátlan volt a magánéletben: ekkora szabadságra jogosította fel a dicsőség.

De miért beszélek másokról? Visszatérek immár önmagamra. Először is, mindig volt asztaltársaságom. Ezek a társaságok quaestorságom idején létesültek, miután az Ida-hegyi Nagy Istenanya⁴⁸ tisztelete meghonosodott. Így tehát együtt étkeztem a vallásos

⁴⁵ Lucius Camillus és Appius Claudius Crassus i.e. 349-ben voltak consulok.

⁴⁶ Célzás Epikurosra.

⁴⁷ Platón: Timaios. 69.

⁴⁸ A Nagy Istenanya: Kübelé, a természet teremtménye, életető erejének kisázsiai megszemélyesítője, akinek a kultuszát i. e. 204-ben Cato quaestorsága [128] alatt honosították meg Rómában azon az alapon, hogy a rómaiak - az Aeneas-mitosz szerint - trójai eredetűek.

testület tagjaival, mindenesetre szerény keretek között, de az életkorra jellemző hévvel; persze a kor előrehaladásával napról napra szelídebb lett minden. Tudniillik már nem annyira a testi élvezetek szerint becsültem e lakomák gyönyörét, hanem a barátok társaságáért és a csevegésért. Ezért őseink helyesen nevezték el a barátok étkezési heverését "együtt élés"-nek, mivel valóban közös életet jelentett; helyesebben jártak el a görögöknél, akik ugyanezt vagy "együtt ivás"-nak, vagy „együtt evés”-nek hívták,⁴⁹ mintha leginkább azt emelnék ki ebből, ami a legjelentéktelenebb.

XIV. Engem tehát a beszélgetés öröméért gyönyörködtetnek a hosszú lakomák is, mégpedig nemcsak a velem egyidősökkel, akik közül már nagyon kevesen élnek, hanem a ti korosztályotokkal és veletek, s nagyon hálás vagyok az öregségnek, amely megnövelte bennem a beszélgetés iránti vágyat, az étel-ital vágyát pedig elvette. De ha valakinek ezek is örömet szereznek - hogy ne látszodjam olyannak, aki teljesen hadat üzent az élvezetnek, amelyet bizonyos [48] mértékben talán a természet is megenged -, én nem úgy vélekedem, hogy az öregkorból hiányzik az érzék az ilyen élvezetek iránt. Nekem bizonyos örömet szerez az őstől létesített asztalfőnökség⁵⁰ és a beszélgetés, amely poharazgatás közben hagyományosan az asztalfőnél kezdődik; kedvelem a kicsi és harmatozó poharakat, amelyekről Xenophón ír Lakomájában,⁵¹ kedvelem a hűsölést nyáron, és megfordítva, a napot vagy a tűz melegét télen. Ezt pedig Sabinumban⁵² is megszoktam tenni, és mindennap szomszédokat hívok lakomára, melyet késő éjszakáig nyújtunk el a lehető legváltozatosabb beszélgetéssel.

Ámde azt mondják, hogy az öregeket már nem is birizgálják annyira az élvezetek! Elhiszem, de bizony a vágy sem! Mert hiszen semmi sem bántó, amit nem kívánsz. Jól válaszolt Szophoklész, amikor már elérte a vénység és valaki azt kérdezte tőle, élvezi-e még a szerelem gyönyöreit: „Isten ments! Olyan szívesen szöktem meg tőlük, mint a goromba és dühös gazdától!”⁵³ Akik ugyanis ilyesmire sóvárognak, azoknak talán fájdalmas és kellemetlen az élvezetek hiánya, viszont azok számára, akik kielégültek és jóllaktak velük, kellemesebb nélkülözni őket, mint élni velük; ámbár nem nélkülözi az, aki nem kívánja őket: ezért azt mondom, hogy kellemesebb a vágymentesség.

De ha ezekkel a gyönyörökkel szívesebben is él a virágzó életkor, először - mint már mondtam - kis értékű dolgokat élvez, azután olyanokat, amelyeket az [49] öregkor sem nélkülöz egészen, ha nem is jut hozzájuk bőségesen. Mint ahogy Turpio Ambiviusban jobban gyönyörködik az, aki az első sorból nézi, de az is gyönyörködik benne, aki az utolsóban ül, ugyanúgy az ifjúság, amely közelebb áll a gyönyörökhöz, talán jobban szórakozik, de talál az öregkor is annyi szórakozást, amennyi neki elég, bár távolról szemléli. És milyen sokat ér, ha a lélek a maga ura és - amint mondani szokás - magának él, miután megszabadult a kéj- és becsvágy, a versengés és ellenségeskedés s mindenféle hiú kívánság szolgálatából! De ha ezenfelül még mintegy táplálkozik szellemi munkával és tanulással, semmi sem kellemesebb a nyugodt öregségnél.

Példa erre Caius Gallus, atyád barátja, Scipio, aki munkája során majdnem az egész eget és földet felmérte; hányszor lepte meg őt a nappal, ha valamit éjszaka kezdett el számítani, hányszor az éjjel, ha reggel fogott hozzá! Mekkora örömet szerzett neki az, ha a nap- és holdfogyatkozást jóval előbb megjósolta nekünk!⁵⁴

⁴⁹ A megfelelő görög szavak: szümpószion, illetve szündeipnon.

⁵⁰ Az asztalfőnök megszabta az evés-ivás, a felköszöntések sorrendjét.

⁵¹ Xenophón: Szümpószion. II. 26.

⁵² Sabinumban Catónak falusi birtoka volt.

⁵³ Platón: Az államról. 329.

⁵⁴ A püdnai ütközet (i. e. 168) előtt előre közölte a katonákkal a bekövetkező holdfogyatkozást, és bátorította őket, hogy ezt a természeti jelenséget ne tekintsék kedvezőtlen előjelnak.

Hát a könnyebb, de mégis éles elmét igénylő tanulmányok? Mennyire örvendett Naevius az ő *Pun* háborújának, Plautus a *Gorombának* meg a *Hazugnak*!⁵⁵ Láttam az öreg Liviust is, aki ifjúkoromban még élt, jóllehet hat évvel születésem előtt, Cento és Tuditanus consulok idejében már színre vitt egy darabot! Minek beszéljek arról, hogy mennyire érdeklődött mind a papi, mind a magánjog iránt Publius Licinius Crassus vagy ez a Publius Scipio, aki néhány nappal [50] ezelőtt pontifex maximus lett! De hiszen akiket felsoroltam, láthattuk, mindannyian lelkesedtek öregén is ezekért a foglalatosságokért! És Marcus Cethegus, akit Ennius helyesen nevezett el "az ékesszólás kútfejé"-nek,⁵⁶ öregén is mekkora hévvel gyakorolta magát a szónoklásban!

Szabad-e tehát összehasonlítani a lakomák, játékok, kéjnők gyönyöreit ezekkel a kedvtelésekkel? Lám, ilyen a tudományok iránti érdeklődés, amely az okos és jól képzett emberekben az életkorral együtt növekedik, aminthogy találó Szolónnak az a megállapítása - egyik imént idézett versikéjében⁵⁷ -, hogy "napról napra sokat tanulva öregszik"; a léleknek ennél az öröménél valóban semmi sem lehet nagyobb.

XV. Rátérek most a földművesek örömeire, amelyek engem hihetetlenül gyönyörködtetnek, és amelyeket semmilyen öregedés nem akadályoz; szerintem ezek állanak legközelebb a bölcs életmódjához. A földművesek ugyanis szerződésben vannak a földdel, amely sohasem utasítja el az uralmat és sohasem adja vissza kamat nélkül azt, amit kapott, de egyszer kisebb, többnyire azonban nagyobb hozammal. Ámbár engem örömmel tölt el nemcsak a termés, hanem maga a föld ereje és természete is. Amikor lágy és feltört ölébe fogadja a széthintett magot, kezdetben a fénytől elzárva őrzi, s innen kapta nevét a boronálás, mely ezt okozza.⁵⁸ Azután gőzével és nyomásával megmelegítve szétrepeszti és kicsalogatja belőle a sarjadzó hajtást, mely a [51] gyökérrostokra támaszkodva apránként növekedik, és kiemelkedve a bütykös szárból, már mintegy serdülőként tokba zárkózik. Amikor innen előbújik, sorba rendeződött kalászosokban ontja a termést, s a kisebb madarak csipegetése ellen tüskék erődjével védekezik. Mit meséljek a szőlőtőke fogamzásáról, ültetéséről, növekedéséről? Nem tudok betelni azzal a szórakozással, hogy megismertesselek öregkorom megnyugtató örömeivel.

Nem szólok az erejéről mindannak, ami a földből születik, és ami a füge parányi magvából vagy a szőlőbogyóból vagy más növények és fák kicsiny terméseiből akkord törzseket és ágakat fejleszt. S a csemeték, ültetvények, dugványok, gyökeres vesszők, bújtóágak nemde azt érik el, hogy akárkit csodálatra készítenek és örömet szereznek?

Például a szőlő, amely természeténél fogva gyenge, ha meg nem támasztják, a földre hajlik, de ugyanő kacsáival, mintha kezei volnának, amit csak elér, megragadja, hogy felemelkedjék; és mivel sokfelé és összevissza kígyózik, az ügyes földműves késsel lemetszi, és kényszeríti, hogy hajtásai ne bokrosodjanak el és túlságosan szét ne terüljenek mindenfelé. Így aztán a tavasz kezdetén azokon, amelyek megmaradtak, úgyszólván a vesszők ízületeinél előbújik az! amit szemnek neveznek, s ebből kinő és megjelenik a fürt, mely a föld nedvességétől és a nap melegétől gyarapodva eleinte nagyon savanyú ízű; később, amikor megérik, édes lesz, s megbújva a levelek között, nincs ugyan híjával a kisebb melegnek, de [52] ugyanakkor védve van a nap perzselő heve ellen. Mi lehet kellemesebb akár ennek a gyümölcsnek az ízénél, akár szebb a látványánál?

⁵⁵ Naevius eposzt írt az első pun háborúról, Plautus volt a leghíresebb római vígjátékíró.

⁵⁶ Ennius, i.m. (FPR 90.)

⁵⁷ L. a 33. sz. jegyzetet (VIII. fej.)

⁵⁸ Az etimológia hibás: a boronálás az *occa* (borona) szóból ered, míg a fénytől elzárva (*occaecat*) kifejezés a *caecus* (vak) szóból jön.

Egyébként nemcsak hasznossága, hanem amint az előbb mondtam, maga a termelés és a természet ereje is örömet szerez: a karók sorai, a tőkék kötözése; a vesszők felkötése és bujtása; az imént említett hajtások egy részének lemetszése, más részének nomlítása. Minek soroljam fel a talaj öntözését, felásását és kapálását, amitől a föld sokkal termékenyebbé válik? Minek beszéljek a trágyázás hasznosságáról? Szóltam erről abban a könyvben, amelyet *A földművelésről* írtam.⁵⁹ Erről a kérdésről a tudós Hésziodosz nem említ egy szót sem, pedig a földművelésről ír.⁶⁰ Ellenben Homérosz, aki szerintem sok évszázaddal előbb élt,⁶¹ Laertészről úgy ír, mint aki azzal enyhíti a fia utáni vágyakozást, hogy a földet műveli és trágyázza.⁶²

A paraszti életben azonban nemcsak a vetés, a mezők, a szőlősök és a bokrok szereznek örömet, hanem a kertek és a gyümölcsösök is, továbbá az állattartás, a méhrajok és a tömérdek tarka virág. És nem csupán az ültetés szívderítő, hanem az ojtás is, amelynél ügyesebb dolgot nem talált fel a földművelés.

XVI. Felsorolhatnám még a földműveléshez fűződő többi sok örömet, de úgy érzem, már az is hosszú nyúlott, amit elmondtam. Bocsássatok meg, mert elragadt a [53] földművelés iránti érdeklődésem, no meg az öregkor természeténél fogva is fecsegőbb. Ezt azért mondom, mert nem szeretnék úgy tűnni, mintha ezt az életkort az összes hibától mentesíteni akarnám.

Tehát ezzel foglalkozott élete végső szakaszában Manius Curius, miután diadalt ült a szamnitok, a szabinok és Pürrhosz fölött. Amikor az ő falusi házát szemlélem, amely nem messze fekszik az enyémtől, nem tudom eleget csodálni ennek az embernek az önmérsékletét és a kor erkölcsi szigorát. Curius éppen a tűzhelynél ült, amikor a szamnitok nagy mennyiségű aranyat hoztak neki, de elutasította őket; azt mondta ugyanis, hogy nem az arany birtoklását tartja jeles dolognak, hanem azt, hogy parancsoljon azoknak, akiknek aranyuk van. Lehetett-e kellemetlen az öregség annak számára, akinek ilyen volt a lelke?

De visszatérek a földművesekre, hogy ne távolodjam el önmagamtól. Akkoriban a senatorok, vagyis az öregek, a szántóföldeken tartózkodtak; Lucius Quinctius Cincinnatus éppen szántott, amikor hírül vette, hogy dictatorrá⁶³ választották. Ennek a dictatornak a parancsára Caius Servilius Ahala lovassági parancsnok megtámadta és megölte Spurius Maeliust, aki a királyi méltóságra áhítozott. Curiust is, a többi öregot is, falusi házából szólították a senatusba, ezért azokat, akik behívták őket, „utazók”-nak nevezték. Vajon hát szerencsétlen volt az öregkora ezeknek, akik a földművelésben örömeiket lelték? [54]

Az én ítéletem szerint nem tudom, lehet-e ennél boldogabb foglalatosság, nemcsak azért, mivel az egész emberi nem számára a földművelés a legüdvösebb, hanem egyrészt az örömet, amelyről szóltam, másrészt az emberi táplálkozáshoz s az istentisztelethez tartozó dolgok gazdag bősége miatt úgyannyira, hogy már kibékülhetek a gyönyörrel is, mert egyesek ezt kívánják. Mert a jó és serény gazdának mindig tele van a boros- és az olajospincéje, éléskamrája, s egész háza gazdag: bőven van sertés, gödölye, bárány, tyúk, tej, sajt, méz. Továbbá a kertet maguk a földművesek is „második oldalszalonjuk”-nak nevezik. Mindezt fűszerezi - mellékes foglalkozásként - a madarászás és a vadászat.

Beszéljek-e tovább a zöldellő rétekről vagy a fásorokról vagy a szőlősök és az olajfaligetek szépségéről? Röviden kifejtem. A jól művelt földnél semmi sem

⁵⁹ *Latin elme: De re rustica.*

⁶⁰ Hésziodosz művének címe; Munkák és napok.

⁶¹ Homérosz és Hésziodosz között nincs „sok évszázad”, legfeljebb egy, vagy még annyi sem.

⁶² *Odüsszeia*. XXIV. 226-231.

⁶³ Dictator: nagy veszedelem idején hat hónapra teljhatalommal kinevezett államvezető.

jövedelmezőbb a haszon szempontjából, semmi sem gyönyörködteti jobban a szemet; élvezetét az öregség nemcsak hogy nem hátráltatja, hanem felszólít rá és odacsalogat. Hiszen ez az életkor hol tudna jobban melegedni, akár a napon sütkérezve, akár a tűznél, vagy ellenkezőleg, egészségesebben hűsölni az árnyékban vagy a vízparton? Tartsák meg maguknak a fiatalok a fegyvert, a lovakat, a dárdákat, az ütőt és a labdát, legyen övék az úszás és a versenyfutás; nekünk, öregeknek, hagyják meg a sokféle játék közül a kockát és a játékkövet; sőt e tekintetben [55] is tehetnek, amint jólesik, mert az öregkor ezek nélkül is boldog lehet.

XVII. Sok szempontból hasznosak Xenophón könyvei; kérlek, olvassátok őket szorgalmasan, amint eddig is tettétek. Mily ékesszólóan dicséri a földművelést abban, a könyvben - *A gazdálkodásról* a címe -, amelyben a családi vagyon megővéséről ír! S hogy lássátok, az ő számára semmi sem tűnt annyira királyhoz illőnek, mint a földműveléssel való foglalkozás, Szókratész ebben a könyvben arról beszél Kritobulosznak, hogy az ifjabb Küroszt, a perzsák királyát, aki kimagaslott rátermettségével és uralkodása dicsőségével, felkereste Szardészbán a spártai Lüszaandrosz, ez a kitűnő képességű férfi, s ajándékot vitt neki a szövetségeseiktől. Kürosz minden tekintetben nyájas és barátságos volt Lüszaandroszhoz, és megmutatott neki egy körülkerített és gondosan beültetett földet. Amikor Lüszaandrosz megcsodálta mind a sudár fákat és a V alakban elrendezett sorokat, mind a felásott és tiszta talajt, valamint a virágokból szállongó kellemes illatot, azt mondta, hogy nemcsak szorgalmát, hanem ügyességét is bámulja annak, aki a földet kimérte és beosztotta. Erre Kürosz ezt felelte: „Mindezt pedig magam mértem ki, én rendeztem el és én osztottam be, sőt, e fák közül sokat saját kezemmel ültettem.” Erre Lüszaandrosz Kürosz biborpalástját, tündöklő külsejét, sok arannyal és drágakővel ékesített perzsa díszruháját szemlélve így szólt: „Joggal [56] tartanak téged boldognak, Kürosz, mert erényedhez a szerencse is csatlakozott!”⁶⁴

Ezt a szerencsét élvezhetik tehát az öregek, s a kor nem akadályoz meg abban, hogy akár egyéb dolgokkal, akár elsősorban a földműveléssel a vénség utolsó szakaszáig foglalkozzunk. Marcus Valerius Corvinusról pedig tudjuk, hogy elérte a száz esztendő, miután - élete alkonyán - falura vonult és a földet művelte. Az ő első és hatodik consulsága között negyvenhat év telt el; ily módon annyi időt ölelt fel a hivatali pályafutása, amennyit számítottak őseink az öregkor kezdetéig.⁶⁵ És így végső életszaka boldogabb volt, mint a középső, mert több volt a tekintélye, kevesebb a fáradsága, a tekintély ugyanis az öregkor koronája. Mekkora tekintélye volt Lucius Caecilius Metellusnak! Mekkora Atilius Calatinusnak, akiről ez a sírvers szól:

Minden törzs szerint e férfiú
a nép legjobbjai közül való.

Ismeretes az egész vers, mely síremlékére van vésve. Méltán volt tehát tekintélyes az, akinek a dicséretében mindenkinek egybehangzott a véleménye. Micsoda férfit csodálhattunk röviddel ezelőtt Publius Crassusban, a pontifex maximusban, azután pedig Marcus Lepidusban, aki ugyanazt a papi méltóságot viselte!

Vagy mit mondjak Paulusról vagy Africanusról vagy az imént említett [57] Maximusról? Ezeknek nemcsak a véleménymondása, hanem már az intése is tekintélyt sugallt. Az öregembernek, különösen ha méltóságokat viselt, akkora tekintélye van, hogy ez többet ér, mint az ifjúkor összes élvezete.

⁶⁴ Xenophón: *A gazdálkodásról*. IV. 20.

⁶⁵ Az öregkor kezdetét a rómaiak a 45. életévtől számították.

XVIII. Ámde jegyezzétek meg, hogy egész beszédemben én csak azt az öregséget dicsértem, mely az ifjúkor alapjára épült. Ebből következik az, amit egykor nagy és általános helyeslés mellett mondtam: "Nyomorúságos az olyan öregkor, amely szónoklattal védekezik." Sem a fehér haj, sem a ráncok nem tudnak egyszeriben tekintélyt szerezni, ellenben a becsületesen eltöltött előélet utolsó jutalomként a tekintélyt kapja. Mert önmagukban is nagyon megtisztelő az azok a dolgok, amelyek egyszerűeknek és közönségeseknek látszanak, mint például az, hogy köszöntenek, felkeresnek bennünket, utat nyitnak, helyüket átadják nekünk, hazulról elkísérnek, hazakísérnek, tanácsot kérnek; ezeket a szokásokat nálunk is, más államokban is annál hívebben betartják, minél tisztábbak a közerkölcsők.

Mesélik, hogy a spártai Lüsandrosz, akit az imént említettem, azt szokta mondani: "Spárta a legbecsesebb lakóhely az öregek számára, mert az életkor sehol sem részesül annyi kedvezményben, az öregkort sehol sem tisztelik annyira."⁶⁶ Sőt az emlékezet azt is megőrizte, hogy egyszer az athéni színi előadások alkalmával egy idős ember érkezett a színházba, és a nagy zsúfoltságban saját honfitársai sehol sem adtak neki helyet; amikor ellenben a spártaiakhoz [58] ért, akik mint követek fenntartott helyeken ültek, mint mondják, mindannyian felemelkedtek, s az öreget engedték leülni maguk között. Mikor erre az egész közönség megtapsolta őket, valaki közülük megjegyezte: "Az athéniak tudják, hogy mi a helyes, de nem akarnak helyesen cselekedni."⁶⁷

Testületünkben sok jeles szokás divatozik, de a legszebb mégis az, amiről éppen beszélünk: hogy amennyivel idősebb valaki, annyival jut elsőbbséghez a szavazásnál, és az idősebb madárjósok nemcsak azokat előzik meg, akik magasabb tisztségeket viselnek, hanem azokat is, akik a legfőbb hatalom letéteményesei. Eszerint szabad-e összehasonlítani a test örömeit a tekintély előnyeivel? Akik ezeket ragyogóan felhasználták, szerintem végigjátszották az élet színjátékát és nem rogytak össze az utolsó felvonásban, mint a gyakorlatlan színészek.

De vannak morózus, aggályoskodó, haragos és összeférhetetlen öregek, sőt, ha jól megfigyeljük, fősvények is! Ezek azonban jellemhibák, nem az öregkor sajátosságai. Különbösen is, a morcosságra és a többi említett hibára van valamelyes mentség, amely nem kielégítő ugyan, de elfogadhatónak látszik: azt hiszik, hogy megvetik, lenézik, kigúnyolják őket; ezenkívül a törődött testnek fájdalmas minden sérelem. Mindezeket azonban enyhíti a jó modor és a műveltség, amint ez látható mind az életben, mind a színpadon a fivérek példájából, akik a Testvérekben⁶⁸ szerepelnek. Mennyire rideg az egyik, nyájas a másik! [59]

A dolog úgy áll: valamint nem minden bor, ugyanúgy nem minden természet savanyodik meg a régiségtől. Az erkölcsi szigort helyeslem az öregeknél, de mint minden mást, úgy ezt is módjával - a nyersséget semmiképpen. Azt pedig nem értem, mire való az öregkori fősvénység: mert lehet-e fonákabb dolog, mint annál több útravalót szerezni, minél rövidebb a hátralevő út?

XIX. Hátra van a negyedik ok, amely - úgy tűnik - leginkább nyugtalanítja és foglalkoztatja a mi életkorunkat: a halál közeledése, mely nyilván nem lehet messze az aggkortól. Ő, be szerencsétlen öreg az, aki oly hosszú idő alatt nem látta be, hogy a halált semmibe kell venni! Mert a halállal vagy egyáltalán nem kell törődni, ha teljesen megsemmisíti a lelket, vagy éppen kíváncsós, ha oda vezeti, ahol örökkévaló lesz, hiszen harmadik eset bizonyára nem lehetséges. Miért féljek tehát, ha a halál után vagy nem leszek szerencsétlen, vagy éppen boldog leszek?

⁶⁶ L. Plutarchi Scripta moralia II. Paris 1891. 972.

⁶⁷ Uo. 290.

⁶⁸ Terentius ismert vígjátéka, latinul Adelphoe.

Egyébként ki olyan balga, aki határozottan tudja, még ha ifjú is, hogy estig élni fog-e? Sőt, ebben a korban sokkal több esélye van a halálra, mint a mienkben: a fiatalok könnyebben megbetegednek, betegségük súlyosabb, gyógyításuk bajosabb. Ezért van az, hogy kevesen érik meg az öregkort; ha ez nem így történnék, jobban és okosabban lehetne élni. Mert az értelem, az okosság és a megfontoltság az öregekben van meg; ha nem lettek volna öregek, egyáltalán nem létesültek volna államok. [60]

De visszatérek a leselkedő halálra. Miképpen lehet emiatt kárhoztatni az aggkort, hiszen ez, amint láthatjátok, közös a ifjúkorrall! Átéltém én kiváló fiam esetében,⁶⁹ te pedig, Scipio, a legnagyobb méltóságokra hivatott fivéreidnél,⁷⁰ hogy a halál minden életkor számára közös. De a fiatal reméli, hogy sokáig fog élni, míg az öreg nem remélheti ugyanezt. Ostoba remény: mert mi dőrébb, mint a bizonytalant biztosnak, a hamisat igaznak tekinteni?

Sőt, az öregnek még csak remélnivalója sincs! Éppen azért van jobb helyzetben, mint a fiatal, mivel már elérte azt, amit az ifjú még csak remél: amaz sokáig akar élni, ez sokáig élt. Ámbár, jóságos istenek, mi az a "sokáig" az emberi életben? Vegyük az emberi kor szélső határát, várjuk meg Tartésszosz királynak életkorát — mert élt Gadesben, amint a feljegyzésekben látom, egy Arganthonius nevű, aki nyolcvan évig uralkodott, százhusz évet élt -, szerintem azonban semmi sem sokáig tartó, aminek valamikor vége van. Hiszen amikor a vég eljő, eltűnik az, ami volt: csak annyi marad meg, amennyit erényeiddel és jótetteiddel elértél. Az órák telnek, a napok, hónapok, évek is, s az elmúlt idő soha többé nem tér vissza, és nem lehet tudni, mi következik. Ki-ki be kell hogy érje annyi idővel, amennyit kapott az élettől. A színészeknek sem kell végigjátszania az egész darabot, hogy tetszést arasson, elég az, ha sikere van azokban a felvonásokban, amelyekben fellép; ugyanígy a bölcsnek sem kell eljutnia a [61], „Tapsoljatok!” szöveg.⁷¹ Mert hiszen a rövid életkor is elég hosszú a jó és a tisztességes életre; ha pedig hosszabbra nyúlik, azt nem kell jobban sajnálni, mint amennyire a földműves fájralja, hogy a kellemes tavaszi idő elmúltával megjött a nyár és az ősz. A tavasz mintegy az ifjúságot jelenti, és mutatja a jövő termését; a hátralevő évszakok a termés learatására és betakarítására valók. Az öregség termése pedig, amint többször leszögeztem, a megszerzett javak bősége és emlékezete.

Egyébként mindent, ami a természettel egyezően történik, a javak közé kell sorolni. De mi van, ami annyira egyezik a természettel, mint az, hogy az öregek meghalnak? Ugyanez megesik a fiatalokkal is, jóllehet a természet lázadozik és tiltakozik ellene. Ezért az ifjak halála nekem olyannak tűnik, mint amikor a víztömeg elfojtja a lángok erejét, az öregeké pedig olyannak, mint amikor a tűz magától, minden befolyás nélkül leég és kialszik; és valamint a gyümölcsöt, míg éretlen, alig lehet lerázni a fáról, ha viszont érett és aszott, akkor lehull magától, ugyanígy a fiatalok életének az erőszak vet véget, az öregekének az érettség; ez pedig nekem annyira kellemes, hogy minél közelebb jutok a halálhoz, annál inkább megpillantani vélem a szárazföldet, mint aki a hosszú hajóutazásról valahára megérkezik a kikötőbe.

XX. Különben az öregkornak nincs biztos határa, és addig lehet helyesen élni [62] benne, amíg a hivatali köteleességeket ellátni, teljesíteni tudjuk, és a halált megvetni; ebből következik, hogy az öregség kitartóbb és bátrabb a fiatalságnál. Ez az, amit

⁶⁹ Cato fia i. e. 152-ben halt meg, vagyis két évvel a dialógus feltételezett időpontja előtt.

⁷⁰ Az egyik tizenkét éves korában, a másik tizennégy évesen halt meg, az első három nappal az atyja tiszteletére rendezett győzelmi ünnepség előtt, a második három nappal utána.

⁷¹ A római színdarabok befejező, a nézőkhöz intézett felszólítása.

Peisizisztratosz türannoszhoz⁷² Szolón válaszolt, amikor amaz megkérdezte: „Végül is mi az, amiben bízok és oly merészen szembefordul veled?” Szolón állítólag így felelt: „Öregségemben.”⁷³

Ámde az életnek az a legjobb befejezése, ha elménk még ép és érzékszerveink még megbízhatók, s maga a természet bontja szét a művet, amelyet összeállított. Miként a hajót vagy az épületet legkönnyebben az rombolja le, aki megépítette, ugyanúgy az embert is legjobban a természet bontja szét, ugyanaz, amely összeállította. Márpedig minden, ami frissiben van összeragasztva, nehezen szedhető szét, ellenben ami régóta, az könnyűszerrel. Ezért van az, hogy az életnek a rövid hátralevő részét az öregeknek nem kell se mohón kívánniuk, se ok nélkül elvetniük. Tiltja Püthagorasz is, hogy a fővezér, vagyis az isten parancsa nélkül távozzunk az élet őrhelyéről és állomásáról.

A bölcs *Szolónnak* van egy verse, melyben azt mondja, hogy nem szeretné, ha a halála nélkülözné barátai fájdalmát és siratását.⁷⁴ Azt hiszem, kedves akart lenni övéihez, de nem tudom, nem mondja-e helyesebben Ennius:

Senki se sirjon, senki se ejtsen könnyeket értem.⁷⁵ [63]

Vagyis úgy vélekedik, hogy nem kell gyászolni az olyan halált, melyet a halhatatlanság követ.

Ami a halál közeledését illeti, ezt valamelyest érzékelni lehet, különösen az öregkorban, de csak rövid időre; a halál után az érzés pedig vagy kellemes, vagy egyáltalán nem létezik. Arra azonban már fiatal korunkban gondolni kell, hogy a halált semmibe vegyük; ezen felkészülés nélkül senki sem élhet nyugodt lélekkel. Mert hiszen bizonyos, hogy meg kell halni, és nem bizonyos, hogy épp a mai napon-e. Aki tehát a minden órában leselkedő haláltól retteg, hogyan tud kiegyensúlyozott lélekkel élni?

Erről, úgy látom, nincs szükség olyan hosszú fejtegetésre, ha felidézem, hogy nemcsak Lucius Brutus, akit a haza felszabadítása közben ölt meg, nemcsak a két Decius, aki önkéntes halálba hajszolta vágató lovát, nemcsak Marcus Atilius, aki vállalta a kivégzést, hogy az ellenségnek adott szavát megtartsa, sem a két Scipio, aki a punok előretörését akár testével is fel akarta tartóztatni, nemcsak ősöd, Lucius Paulus, aki a cannae-i gyalázat alkalmával halállal bűnhődött tisztársa vakmerősége miatt,⁷⁶ nemcsak Marcus Marcellus, akinek pusztulását a legádázabb ellenség sem hagyta végső tiszteletadás nélkül - hanem amint megírtam az *Eredetekben*, légiónk gyakran elszánt és hősi lélekkel indultak arra a helyre, ahonnan tudták, hogy sohasem térnek vissza. [64]

Amit tehát megvetnek a fiatalok, és pedig nemcsak a tanulatlanok, hanem a parasztok is, attól féljenek a művelt öregek?

Egyáltalán, nekem úgy tűnik, hogy aki minden dologgal jóllakott, az az élettel is jóllakott. Megvannak a kedvteléseik a kisgyerekkoruk is: vajon ezeket kívánják-e az ifjak? A kezdődő ifjúkornak más az ízlése: vajon erre vágyik-e a már megüledett életkor, amelyet középsőnek mondanak? Ezeket is mellőzi az öregség, mert ennek a

⁷² Türannosz: ókori görög államvezető, aki a hatalmat erőszakkal ragadja magához s a kereskedőkre, pénzemberekre, kézművesekre és részben a népre támaszkodva harcol a nemzeti arisztokrácia ellen.

⁷³ Plutarkhosz, i.m. I. 205. (Szolón 31. fej.)

⁷⁴ Ezt a verset Szolón költőtársához, Mimnermoszhoz intézte. L. Frühgriechische Lyriker. I. Deutsch von Zoltan Franyó, griechischer Text bearbeitet von Bruno Snell, Berlin 1971. 49.

⁷⁵ Idézet Ennius egyik epigrammájából, 1, FPR 125.

⁷⁶ Lucius Paulus elesett az i. e. 216-ban Hannibal ellen vívott cannae-i ütközetben, viszont tisztársa, Caius Terentius Varro, aki az ütközet idő előtti megkezdését javasolva a vereség előidézője lett, szégyenteljesen megfutamodott. Ebben az ütközetben a történetírók adatai szerint hetvenezer római pusztult el, míg Hannibal mindössze hatezer embert veszített.

kornak is vannak sajátos vágyai. Vannak az öregkornak bizonyos végső kedvtelései is; tehát éppen úgy, ahogy az előző korok vágyai elmúltak, ugyanúgy kihálnak az öregkoriak is; ha ez bekövetkezik, az étellel való jóllakás meghozza a halál megfelelő időpontját.

XXI. Nem is tudom, miért ne mernék nektek arról beszélni, amit magam gondolok a halálról, mivel annál világosabban látom, minél közelebb vagyok hozzá. Úgy vélem, Publius Scipio, és te, Caius Laelius, hogy atyáitok, ezek a nagyszerű férfiak, nekem legjobb barátaim, most is élnek, mégpedig olyan életet, amelyet egyedül lehet életnek nevezni. Mert amíg a test börtönébe vagyunk zárva, úgyszólván nehéz munkát végzünk a szükségszerűség szolgálatában, az égi lélek ugyanis kiszorult fenséges otthonából s mintegy lesüllyedt a földre, mely az isteni természettel és az örökkévalósággal ellentétes hely. Ámde azt hiszem, a halhatatlan istenek azért ültettek lelket az emberi testbe, hogy legyenek, akik a földet [65] szemlélik, és akik az égitegek rendjét vizsgálva utánozzák azt életmódban és következetességben. Nemcsak eszem és okoskodásom késztetett arra, hogy ezt higgyem, hanem a legjelesebb bölcselők fennköltége és tekintélye is.

Azt hallottam, hogy Püthagorasz és tanítványai - csaknem honfitársaink, akiket egykor itáliai bölcselőknek neveztek⁷⁷ - sohasem kételkedtek abban, hogy lelkünk az általános, isteni világszellemből vált ki. Kifejtették előttem ezenkívül azt, amit élete utolsó napján a lélek halhatatlanságáról adott elő Szókratész, akit Apollón jóshelye minden ember közül a legbölcsebbnek ítélt.

Minek folytassam? Az a meggyőződése, az a hitem, hogy mivel a lélek működése oly gyors, annyira emlékezik a múltra és látja a jövőt, mivel oly sok gyakorlati és elméleti ismerete, annyi találmánya van, nem lehet halandó az a természet, mely a felsoroltakat magában hordja. És mivel a lélek mindig mozgásban van és mozgásának nincsen kezdete, mert önmagától mozog, a mozgásnak nem lesz vége sem, minthogy sohasem fogja önmagát elhagyni; és mivel a lélek természete egyszerű, és nincs belevegyítve semmi tőle idegen és különböző, nem osztható, s ha nem osztható, nem is pusztulhat el. És arra, hogy az emberek már születésük előtt nagyon sokat tudnak, komoly érv az is, hogy már a gyermekek, amikor a nehéz tudományokat tanulmányozzák, oly gyorsan elsajátítanak számtalan dolgot, mintha nem akkor hallanák először, hanem [66] csak felelevenítenék és visszaemlékeznének rájuk. Nagyjából ezek Platón tanai.

XXII. Xenophónnál pedig az idősebb Kürosz haldokolva ezt mondja; „Ne gondoljátok, drága fiaim, hogy miután tőletek eltávoztam, én sehol vagy semmi sem leszek. Mert amíg veletek voltam, nem láttatok a lelkem, de mégis tudtátok abból, amit cselekedtem, hogy itt van ebben a testben. El kell hinnetek tehát, hogy valóban létezik, ha belőlem semmit sem láttok már. A híres emberek tisztelete haláluk után nem maradna meg, ha lelkük semmit sem tenne azért, hogy minél tovább őrizzük emléküket. Engem sohasem lehetett meggyőzni arról, hogy a lélek addig él, ameddig a halandó testben van, amikor pedig kiröppen belőle, meghal; sem arról, hogy a lélek akkor lesz öntudatlanná, amikor az öntudat nélküli testből elszáll; ellenkezőleg, meggyőződése, hogy akkor lesz igazán bölcs, amikor megszabadul minden testi elemétől s kezd tiszta és önálló lenni. Sőt, midőn az embernek a természete a halál révén felbomlik, nyilvánvalóvá válik, hogy a többi rész hova jut, tudniillik mindegyik oda megy, ahonnan származott; egyedül a lélek nem látható, sem akkor, amikor jelen van, sem akkor, amikor eltávozik.

Azt is tudjátok, hogy a halálhoz semmi sem hasonlít annyira, mint az álom; és éppen az alvók lelkei leginkább megmutatják isteni mivoltukat, mert amikor elernyednek és szabadok, sok jövőbeli dolgot előre látnak. [67]

⁷⁷ Tudniillik Dél-Itáliában alapított iskolát.

Ebből kiviláglik, hogy milyenek lesznek, amikor teljesen megszabadulnak a test bilincseitől. Éppen ezért, ha ez így van, úgy tiszteljek engem - mondotta -, mint az istent; de ha a lélek elpusztul a testtel együtt, ti mégis megőrzitek emlékemet kegyelettel és érintetlenül, tisztelve az isteneket, akik ezt a szép mindenséget védik és uralják."⁷⁸

Ezeket mondotta halála előtt Kürosz; mi pedig, ha úgy tetszik, lássuk a mi dolgainkat.

XXIII. Senki sem fog meggyőzni engem, Scipio, hogy apád, Paulus, avagy két nagyapád, Paulus és Africanus, vagy akár Africanus apja vagy nagybátyja, vagy az a sok előkelő férfi, akiket szükségtelen felsorolnom, vállalkoztak volna oly nagy dolgokra, melyek az utókor emlékeztetése méltók, ha nem látták volna előre lelkükben, hogy az utókor az övék. Vagy talán azt gondolod - hogy öregek módjára kissé magamat dicsérjem -, vállaltam volna-e én a sok-sok fáradságot nappal és éjjel, otthon és a katonaságnál, ha dicsőségem ugyanazon a napon kellene hogy véget érjen, mint az életem? Nemde sokkal jobb lett volna tétlen és nyugalmas életet élni munka és erőfeszítés nélkül? De nem tudom, miképpen, lelkem fennen szárnyalt, és mindig úgy tekintett az utókorra, mintha akkor kezdene végre élni, amikor távozik az életből.

Ha ez nem így volna, hogy a lélek halhatatlan, a legjobbak lelke nem törekednék [68] a halhatatlanságra és a dicsőségre. Hát vajon abból, hogy minden nagy bölcsességű ember a legnyugodtabb lélekkel hal meg, a legostobábbak pedig a legnyugtalanabbul, nem azt következtetitek-e, hogy az a lélek, amelyik többet lát és messzebbre látja, hogy jobb lét felé indul, az viszont, amelyiknek a szeme homályosabb, nem látja? Engem serkent a vágy, hogy lássam apáitokat, akiket tiszteltem és szerettem; sőt nem csupán azokkal vágyom találkozni, akiket magam is ismertem, hanem azokkal is, akikről hallottam, olvastam vagy magam is írtam. Ha én egyszer elindulok oda, nem egykönnyen tart vissza valaki, még úgy sem, ha megfiatalítana, mint Peliaszt.⁷⁹ És ha egy isten felajánlana nekem, hogy e mostani koromból újra gyermekké váljak és a bölcsőben sírdogáljak, határozottan elutasítanám, és nem akarnám, hogy a pálya lefutása után a célponttól visszatérjek a rajthoz.

Mi örömet nyújt az élet? Talán inkább küzdelmet! Kétségkívül ad örömet is, de egyszer mégiscsak elegünk van belőle, és végére érünk. Nem akarom felpanaszolni az életet, ahogy sokan, még tudósok is gyakran tették, s azt sem fájlalom, hogy vége az életemnek, mivel úgy éltem, hogy nézetem szerint nemhiába születtem, és az életből úgy távozom, mint egy fogdából, nem pedig úgy, mint otthonomból. A természet ugyanis ezt a szálláshelyet ideiglenes, és nem végleges lakóhely gyanánt adta nekünk. Ó, nevezetes nap, amelyen a lelkek [69] amaz isteni együttesébe és társaságába indulok, és távozom ebből a zagyva csőcselékből! Mert nem csupán azokhoz a férfiakhoz utazom, akikről az imént szóltam, hanem az én Catómhoz is,⁸⁰ akinél nem született jobb ember, és akit senki sem múlt felül gyöngédségben; testét én hamvasztottam el - holott ellenkezőleg, úgy illett volna, hogy ő tegye ezt velem -, lelke azonban nem hagyott el, hanem visszatekintve rám, nyilván azokra a helyekre távozott, ahova látja, hogy nekem is meg kell érkeznem.

Ezt a csapást, úgy hiszem, erős lélekkel viseltem el, nem azért, mintha közömbösen tűrtem volna, hanem azzal a gondolattal vigasztaltam magam, hogy köztünk a válás és a távozás nem lesz hosszú ideig tartó.

⁷⁸ Xenophón: Kürosz nevelkedése. I.h.

⁷⁹ Cicero elírása: Médeia ugyanis Aiszónt, Iászón apját fiatalította meg, míg Peliaszt, Aiszón trónjának bitorlóját, lányaival darabokra vágatta, de nem támasztotta fel megfiatalítva, mint ígérte, hanem halva hagyta

⁸⁰ Tudniillik halott fiához.

Ezekből következik, Scipio - mert azt mondottad, hogy ezt Laeliusszal gyakorta megcsodáltatok -, hogy számomra könnyű az öregség, és nemcsak nem kellemetlen, hanem éppen kellemes. És ha tévedek abban, hogy az emberi lelket halhatatlannak hiszem, szívesen tévedek, és nem akarok elszakadni ettől a tévedéstől, amely örömmel tölt el, ameddig csak élek. Ha pedig holtom után, amint néhány aprócska bölcselő véli,⁸¹ semmit sem fogok érezni, nem kell félnem, hogy ezt a tévedésemet a halott bölcselők kinevetik. De ha nem is leszünk halhatatlanok, mégis kíváncsi, hogy az ember a kellő időben hunyjon el. Mert amint minden más dologban, ugyanúgy az életben is a természet mértéket szab. Az öregség [70] pedig olyan, mint a színdarab utolsó része: kerülnünk kell a kimerültséget, főleg ha már az életuntság is fellépett.

Ezeket akartam elmondani az öregségről; bárcsak megérnétek, hogy a tőlem hallottakat tapasztalataitok alapján helyeselhetnétek! [71]

⁸¹ Cicero főleg Epikuroszra és követőire céloz, akik tagadták a lélek halhatatlanságát.

Laelius vagy a barátságról

I. Quintus Mucius, a madárjós, nagy alapossággal és kellemesen sokat szokott mesélni apósáról, Caius Laeliusról, és valahányszor beszélt róla, habozás nélkül bölcsnek nevezte. Engem viszont a férfitóga felöltése után atyám úgy ajánlott be¹ Scaevolához, hogy az öregúr mellől, ameddig tehetem és szabad, sohase távozzam. Így aztán emlékezetembe véstem sok mindent, amit ő okosan megmagyarázott, és sok olyant, amiről röviden és találóan szólott, és arra törekedtem, hogy tudása révén tanultabbá váljak. Halála után csatlakoztam Scaevolához, a pontifex maximushoz, akit mind tehetség, mind pedig igazságosság tekintetében államunkban a legkiválóbbnak merek nevezni. Ámde róla máskor szólok, most visszatérek a madárjóshoz.

Számos és gyakori *beszélgetéseivel* kapcsolatban emlékszem arra, hogy egyszer otthon, szokása szerint egy félkör alakú padon ülve - jelen voltam én és alig néhány barátja -, arra terelte a szót, ami akkoriban éppen közzájön forgott. Bizonyára emlékszel ugyanis, Atticus - annál is inkább, mert sokat érintkeztél Publius Sulpiciusszal -, hogy mekkora volt az emberek döbbenete és sajnálkozása, amikor ő néptribunusként halálos gyűlöletbe keveredett Quintus Pompeiusszal, az akkori consullal, akivel korábban a legnagyobb szeretetben és bizalomban élt. [72]

Tehát akkor, mivel ennek az ügynek az említése került szőnyegre, Scaevola előadta nekünk Laelius beszélgetését a barátságról, amelyet amaz vele és másik vejével, Caius Fanniuszal, Marcus fiával folytatott, Africanus halála után néhány nappal. Ennek a vitának a főbb gondolatait emlékezetembe véstem s ebben a könyvben szabadon előadtam: tudniillik ezeket az embereket beszélők gyanánt állítottam be, hogy a „mondom” és az „így szólt” szavakat ne vessem közbe túlságosan gyakran, és hogy úgy tűnjék, mintha jelen lettek és maguk beszéltek volna.

Minthogy pedig gyakran beszéltél² vélem arról, hogy írjak valamit a barátságról, ezt a tárgyat megfelelőnek találtam arra is, hogy mindenki tudomására jusson a köztünk levő bizalmas viszony is; ezért vonakodás nélkül nekiláttam, hogy kérésed révén sokak hasznára legyek. De valamint *Az idősebb Cató*ban³ - amelyet neked ajánlva írtam az öregségről - Catót vitatkozó öregként léptettem fel, mivel nála egy ember sem tűnt alkalmasabbnak arra, hogy erről az életkorról nyilatkozzék, hiszen késő öregséget ért meg s ráadásul másoknál jobban kiemelkedett, ugyanúgy, mivel atyáinktól úgy tudtuk, hogy Caius Laelius és Publius Scipio barátsága a lehető legemlékezetesebb volt, Laelius személye alkalmasnak látszott számomra arra, hogy a barátságról ő adja elő mindazt, amit Scaevola emlékezete szerint kifejtett. Ez az előadásmód a régi híres emberek tekintélyére alapoz, s [73] ezeknek, úgy tetszik, nagyobb a hitelük, nem tudom, milyen okból. Ezért szavaimat olvasva olykor úgy érzem, mintha nem önmagam, hanem Catót hallanám beszélni.

Ámde valamint akkor öregemberként írtam az öregségről az öregnek,⁴ ugyanúgy ebben a könyvben a legjobb barátként írtam. barátomnak a barátságról. Akkor Cato

¹ Az előkelő római fiatalokat apjuk vagy valamelyik közeli rokonuk beajánlotta egy-egy neves közéleti személyiséghez, s rájuk bízta nevelésüket.

² Cicero Atticushoz intézi szavait, mert művét neki ajánlotta.

³ Ebben a kötetben az első dialógus.

⁴ Amikor az öregségről szóló művét írta, [130] Ciceró hatvanhárom éves volt, Atticus pedig hatvanhat.

beszél, akinél talán senki sem volt öregebb azokban az időkben, senki sem volt tapasztaltabb, most viszont Laelius szól a barátságról úgy is, mint bölcs - mert annak ismerték -, úgy is, mint aki kitűnik a barátság dicsőségével. Azt szeretném, ha figyelmedet egy időre elfordítanád rólam, s azt gondolnád, hogy maga Laelius beszél. Caius Fannius és Quintus Mucius apósukhoz jöttek Africanus halála után; tőlük indul a beszélgetés, válaszol Laelius: az övé a barátságról való egész fejtegetés, amelyet elolvasva, megismered önmagadat.⁵

II. FANNIUS. Ez így van, Laelius, mert hiszen Africanusnál senki emberfia nem volt derekabb, sem híresebb; de be kell vallanod, hogy mindenki szeme egyedül feléd irányul, bölcsnek neveznek, és annak is tartanak. Kevéssel ezelőtt ez jutott osztályrészül Marcus Catónak;⁶ tudjuk, hogy atyáink bölcsnek nevezték Lucius Aciliust is, de mind a kettőt valahogy másként: Aciliust azért, mert járatos volt a polgári jogban, Catót mert sok dologban tapasztalattal bírt; szájról szájra járt sok minden, amit a senatusban is, a forumon is vagy okosan előre látott, vagy állhatatosan véghezvitt, vagy [74] elmésen visszavágott; éppen ezért öregkorában már „a bölcs” melléknevet viselte.

Te viszont valahogy másként, nem csupán természetes adottságaid és jellemed révén, hanem tanulmányaid és ismereteid alapján is bölcs vagy, tehát nem úgy, amint a tömegek, hanem amint a művelt emberek szokták minősíteni a bölcsset. Ilyet Görögország más részeiben senkit sem találunk - mert hiszen akik behatóbban vizsgálják a dolgokat, nem sorolják a bölcssek számába azokat, akiket „a hét bölcs”-nek neveznek⁷ Athénban is csak egyet, mégpedig azt, akit Apollón jóshelye is a legbölcsőbbnek ítélte:⁸ az általános vélemény szerint benned megvan az a bölcsesség, hogy nézeted szerint mindened magadban van,⁹ s az emberi bajokat az erénynél jelentéktelenebbnek ítéled. Ezért tőlem tudakolják, s azt hiszem, az itt levő Scaevolától is, hogy milyen lélekkel viseled el Africanus halálát, annál is inkább, mivel amikor a legutóbbi nonán¹⁰ szokás szerint összegyülekeztünk volt Decimus Brutus madárjós kertjében megbeszélést tartani, te hiányoztál, pedig azt a napot és azt a feladatkört mindig igen lelkiismeretesen tiszteletben tartottad.

SCAEVOLA. Bizony sokan kérdezik, Caius Laelius, amint Fannius mondotta, én azonban azt válaszolom, amit megfigyeltem: hogy te a fájdalmat, amely mind a kiváló férfi, mind a legjobb barát halálával ért, csendesesen viseled, s nem lehetett nem felindulnod, nem is egyezik ez a te emberségeddel; arra pedig, hogy a nonán nem [75] jelentél meg testületünkben,¹¹ azt válaszoltam, hogy az oka nem a bánkódás volt, hanem egészségi állapotod.

LAELIUS. Valóban helyesen és igazat szóltál, Scaevola, mert erről a kötelességről, amelyet mindig teljesítettem, amikor egészséges voltam, a kellemetlenség miatt¹² kellett hiányoznom, s nem is hiszem, hogy megállapodott emberrel előfordulhat olyan eset, amikor valamilyen kötelességét elmulasztja.

⁵ Delphoiban (latinul Delphi) az Apollón-templomban volt olvasható ez a felirat: „Ismerd meg önmagadat.” A mondást, amelyet Cicero más műveiben is idéz, egyesek a milétoszi Thalésznek tulajdonítják.

⁶ Cato i. e. 149-ben halt meg, a dialógust Cicero Scipio halála évére, 129-re rögzíti.

⁷ A hét görög bölcs az i. e. VII-VI. században: korinthuszi Periandrosz, milétoszi Thalész, athéni Szolón, mütilénéi Pittakosz, lüdoszi Kleobulosz, priénéi Biasz, lakedaimóni Khilón. A névsor a különböző szerzőknél változik.

⁸ Szókratészről van szó.

⁹ Hasonlít ez a mondás Biasz híres kijelentéséhez: „Mindenemet magammal hordom.”

¹⁰ Nona: a hónap hetedik vagy ötödik napja.

¹¹ A madárjósok külön testületet alkottak.

¹² Eufemisztikus kifejezés, mert itt a beszélő Scipio halálára utal.

Te pedig, Fannius, amikor oly nagy dicséretet mondasz rólam, amekkorát nem érdemlek meg és nem is igénylek, barátian cselekszel, de nekem úgy tűnik, nem ítélsz igazságosan Catóról: mert vagy senki sem volt bölcs, amit inkább hiszek, vagy ha valaki, úgy ő az volt. Hogy egyebeket ne említsek, miképpen viselte el fia¹³ halálát! Emlékszem Paulusra, láttam Gallust, de ezek gyermekeiket veszítették el, Cato viszont meglett és tekintélyes férfit.

Éppen ezért óvakodj attól, hogy Cato fölé helyezd még akár ezt is, akit Apollón, mint mondog, a legbölcsebbnek ítélte: ennek ugyanis a tetteit, amannak szavait dicsérik. Velem pedig, hogy már mindkettőtökkel beszéljek,¹⁴ a helyzet ez.

III. Azt, hogy helyesen járnék el, ha tagadnám, hogy megindít a Scipio utáni bánkódás, megítélhetik a bölcsek, de nyilván hazudnék: mert megindít az olyan barát elvesztése, amilyen nézetem szerint soha senki sem lesz, s megerősíthetem, bizonyára senki sem volt; de nincs szükségem gyógyszerre: [76] magam vigasztalom magamat, és főként azzal, hogy nincs meg bennem a tévedés, amely a legtöbb embert gyötörni szokta barátai elhunytakor.¹⁵ Úgy vélem, Scipióval nem történt semmi rossz: ha valami történt, velem történt; saját fájdalma pedig nem azt szokta súlyosan gyötörni, aki barátját szereti, hanem azt, aki önmagát.

Ki tagadná, hogy a sors kegyes volt hozzá? Ha ugyanis nem óhajtotta az örök életet, amire a legkevésbé sem gondolt, mit nem kapott meg, amit az embernek kívánnia szabad? Hiszen honfitársai legfőbb reményét, amelyet már fiúként beléje helyeztek, hihetetlen kiválóságával ifjúként hamarosan felülmúlta; jóllehet sohasem pályázott consulságra, kétszer lett consul, először a törvényes életkor előtt,¹⁶ másodszor a megfelelő életkorban az ő szempontjából, de az államra nézve majdnem túlságosan későn;¹⁷ az e birodalom iránt roppant ellenséges két város¹⁸ elpusztításával nemcsak az akkori, hanem a későbbi háborúkat is megszüntette. Mit mondjak kellemes szokásairól, anyja iránti tiszteletéről, nővérei iránti nagylelkűségéről, övéihez való jóságáról, mindenkivel szemben tanúsított igazságáról? Ezek előttetek ismeretesek. A gyászszünepség fájdalma mutatta, mennyire kedves volt polgártársai számára. Néhány évnek a hozzáadása mindezt mivel tetézhette volna? Az öregség ugyanis noha nem terhes, amint emlékezetem szerint Cato egy esztendővel halála előtt nekem és Scipiónak kifejtette,¹⁹ [77] mégis eltünteti azt a frissiséget, amely Scipiót most is jellemezte.

Ennélfogva akár a szerencse, akár a dicsőség tekintetében élete olyan volt, hogy semmi sem hiányzott belőle; a halál érzését pedig elvette váratlansága; erről a halálnemről nehéz beszélni, hiszen látjátok, mire gyanakodnak az emberek.²⁰ Annyit mégis nyilván el lehet mondani, hogy a sok, ünnepléssel tele és nagyon boldog nap közül, amelyet életében megért, Publius Scipio számára az volt a legdicsőségesebb nap, amikor a senatusi ülés után estefelé az összeírt atyák²¹ a római nép, a szövetségesek és a latinok²² hazakísérték a halála előtti napon, s ilyenformán úgy tűnt, hogy a méltóság oly magas fokáról egyenesen az égi istenek közé jutott, nem pedig az alvilágiakhoz.

¹³ L. az előző dialógus 69. sz. jegyzetét.

¹⁴ Eddig Laelius hol Fanniushoz, hol Scaevolához intézte szavait.

¹⁵ Ez a tévhit abban áll, hogy a halál kellemetlenség annak, aki elszenvedi.

¹⁶ A törvény negyvenhat éves kort írt elő, ő pedig harminchat évesen elnyerte a consuli méltóságot.

¹⁷ Későn, mert a numantiai háború már nyolc éve dúlt s Scipio elődei sorozatos vereségeket szenvedtek.

¹⁸ Karthago és Numantia

¹⁹ Célzás Az idősebb Cato vagy az öregségről c. dialógusra.

²⁰ Aemilianus Scipiót egy reggel holtan találták ágyában; híre járt, hogy politikai ellenfele, Caius Gracchus megfojtatta, vagy tulajdon felesége megmérgezte.

²¹ Az ókori Rómában így szólították meg a törvényhozó testület, a senatus tagjait.

²² Az ókori Latium lakói, a Rómával eleinte szövetséges, később alárendelt latin városok polgárai.

IV. Nem értek egyet ugyanis azokkal, akik *nemrég* azt kezdték fejtegetni, hogy a testtel együtt a lélek is elpusztul és a halál mindent megsemmisít:²³ számomra többet ér a régiek²⁴ tekintélye vagy az őseinké, akik a halottakat vallásos jogokkal annyira megtisztelték, amit bizonyára nem tettek volna meg, ha úgy vélekedtek volna, hogy ez egyáltalán nem jár ki nekik; vagy pedig azoknak a tekintélye, akik ezen a földön éltek s törvényeikkel és szabályaikkal kiművelték Nagy-Görögországot, amely most már nincs meg, de akkoriban virágzott;²⁵ vagy azé, akit Apollón jóshelye a legbölcsebbnek ítélte, s aki nem állította a kérdések többségéről egyszer ezt, máskor azt, hanem mindig egyféleképpen tanította: az emberek lelke [78] isteni, s amikor a testből kiszáll, nyitva áll a legkönnyebb visszaút az égbe minden kitűnő és igazságos ember számára.

Ezt ugyanúgy látta Scipio is, aki mintha megsejtette volna: alig néhány nappal halála előtt, amikor Philus és Manilius is jelen voltak, meg többen mások, és te is velem jöttél, Scaevola, három napig értekezett a köztársaságról.²⁶ Ennek a vitának a legvége²⁷ szinte kizárólag a lelkek halhatatlanságáról szólt, amiről ő azt mondta, hogy álombeli látomásában Africanustól hallotta: ha ez úgy van, hogy minden derék ember lelke a halálban egész könnyen mintegy kiröppen a test őrizetéből és bilincseiből,²⁸ mit gondoljunk, kinek volt könnyebb felemelkedése az istenekhez, mint Scipiónak! Ennélfogva attól tartok, hogy az ő eltűnésén bánkódni. inkább az irigyek, mint a barátok dolga. Ha pedig azt az ésszerűbb feltevést vesszük, hogy ugyanaz a pusztulása a lelkeknek és a testeknek, és nem marad meg egyetlen érzék sem,²⁹ ha nincs semmi jó a halálban, akkor nyilván nincs semmi rossz sem; az érzékelés elvesztésével ugyanis ugyanaz a helyzet áll elő, mintha egyáltalán meg se született volna; ő azonban megszületett, s mi örvendünk és örvendezni fog, amíg csak fennáll, ez az állam is.

Éppen ezért vele, mint fentebb mondtam, a legjobb dolog történt, velem kellemetlenebb, mert számomra kedvezőbb lett volna, valamint korábban léptem be, ugyanúgy korábban távoznom az életből; de mégis barátságunk felidézését úgy élvezem, hogy [79] azt hiszem, boldogan éltem, mert Scipióval együtt éltem, akivel ugyanaz volt a gondunk közügyben és magánügyben, akivel közös volt az otthon és a katonáskodás, és az, amiben a barátság egész veleje rejlik: az akarat, a vágy és a gondolkodás legteljesebb összhangja. Ezért nem annyira bölcsességem híre tölt el örömmel, amit Fannius az imént említett meg, különösen azért, mert nem is igaz, mint inkább a remény, hogy barátságunk emléke örökkétartó lesz, s ez annnyival is inkább a szívemen fekszik, mivel valamennyi évszázadból alig három vagy négy ehhez fogható barátságot emlegetnek,³⁰ és erősen remélem, hogy ebben a nemből Scipio és Laelius barátsága ismeretes lesz az utókor előtt.

FANNIUS. Ez bizony, Laelius, szükségszerűen így van. De minthogy megemlítetted a barátságot és van rá időnk, nagyon kedvemre tennél - s remélem, Scaevolának is -, ha úgy, ahogy szoktál egyéb kérdésekről szólni, amikor erre felkérnek, ugyanúgy kifejtenéd, hogy a barátságról mit érzel, mit gondolsz, milyen tanácsokat adsz.

²³ Epikurosz követőire utal.

²⁴ Püthagorasz hívei, valamint Szókratész.

²⁵ Püthagorasz követői, akik a Nagy-Görögországnak nevezett Szicíliában és Dél-Itáliában fejtették ki tevékenységüket

²⁶ Utalás Cicerónak *A köztársaságról* készített értekezésére.

²⁷ Az imént említett értekezés befejező része, amely az irodalmi köztudatban a *Scipio álma* címet viseli.

²⁸ Platón gondolatmenete, vö. Phaidón. 80, 81. és 107, 108.

²⁹ Az Epikurosz követőinek a felfogása

³⁰ Cicero itt az íróktól gyakran emlegetett mítikus barátságokra, illetve barátokra utal: Thészeusz és Peirithoosz, Akhilleusz és Patroklosz, Oresztész és Püladész, valamint Damón és Phintiasz.

SCAEVOLA. Számomra valóban kellemes lesz, és amikor ugyanarra akartalak megkérni, Fannius megelőzött. Tehát mindkettőnknek igen nagy örömet szerzel vele.

V. LAELIUS. Én ugyan nem is vonakodnék, ha bízna magamban, hisz a téma nagyszerű, s mint Fannius mondotta, időnk is van rá. De ki vagyok én vagy milyen képesség van bennem? A tudós embereknek, mégpedig a görögöknek volt az a szokásuk, [80] hogy kijelölték nekik, miről értekezzenek, akár rögtönözve is:³¹ nehéz feladat és nem kis gyakorlatot igényel. Ezért úgy vélem, azokat szólítsuk fel, hogy fejtsék ki, amit a barátságról lehet, akiknek ez a hivatásuk; magam csupán arra biztathatlak benneteket, hogy a barátságot az összes emberi dolog fölé helyezzétek, mert semmi sem annyira megegyező a természettel, semmi sem annyira illő a jósorshoz és a balsorshoz.

Először is azonban az a tapasztalatom, hogy barátság nem lehetséges csakis jó emberek között: ezt a kérdést nem élezem ki, mint azok, akik erről finomabban értekeznek, talán az igazsággal egyezően, de a közhaszonnal kevésbé; azt mondják ugyanis, hogy nincs senki jó ember a bölcsön kívül. Nem bánom, legyen így: de azt a bölcsességet értik, amelyet eddig senki halandó el nem ért; nekünk pedig arra kell tekintenünk, ami a gyakorlatban és a közéletben előfordul, s nem arra, amit elképzelünk vagy óhajtunk. Magam sohasem fogom azt állítani, hogy Caius Fabricius, Manius Curius, Tiberius Coruncanius, akiket őseink bölcsnek ítélték, ezeknek a szabályai szerint bölcsök voltak; ezért tartsák meg maguknak a bölcsesség gyűlöletes és homályos nevét, de ismerjék el, hogy ezek derék emberek voltak. De ezt sem teszik meg, és azt mondják, hogy ilyet csak a bölcsről lehet feltételezni.

Járjunk el tehát, amint mondani szokás, együgyű módra: akik úgy viselkednek, úgy élnek, hogy hűségük, feddhetetlenségük, [81] igazságosságuk, jóindulatuk kiállotta a próbát, s nincs bennük semmi kapzsiság, önkény, elbizakodottság, s nagyon állhatatosak, mint azok voltak, akiket az imént megneveztem, azokat nézetünk szerint derék férfiaknak kell nevezni, mint ahogy annak is tartják őket, mivel a legjobb természetet, a jó élet vezérét követik, amennyire az emberek követhetik.³² Tudniillik számomra világosnak tűnik: arra születünk, hogy mindannyiunk között legyen egyfajta szövetség, amely szorosabb, ha mindenki nagyon közel áll egymáshoz. Ennélfogva szorosabb a kapcsolat az állampolgárok, mint a külföldiek között, a rokonok, mint az idegenek között, ezekkel ugyanis a barátságot maga a természet szülte, de ennek nincs elég ereje, a barátság ugyanis azzal múlja felül a rokonságot, hogy a rokoni kapcsolatból a jóindulatot ki lehet törölni, a barátságból nem; mert a jóindulat megszűnésével a barátság elnevezése is elrepül, a rokoni kapcsolaté megmarad.

Hogy mekkora a barátság ereje, azt leginkább abból lehet megérteni, hogy az emberi nem végtelen közösségéből, amelyet maga a természet hozott létre, ez a dolog annyira korlátozódott és szűk körre szorult, hogy minden ragaszkodás vagy két ember, vagy kevés között szövődik.

VI. A barátság ugyanis nem egyéb, mint összhang minden isteni és emberi dologban, jóakarat és szeretet; nem is tudom, hogy leszámítva a bölcsességet, adtak-e ennél valami jobbat az embernek a halhatatlan [82] istenek. Egyesek előnyben részesítik a gazdagságot, mások a jó egészséget, némelyek a hatalmat, mások a tisztségeket, sokan az élvezeteket; ez a legutolsó a vadállatok tulajdonsága, amaz előbbieket pedig mulandók és bizonytalanok, s nem annyira elhatározásunkon alapulnak, mint a szerencse

³¹ Ezt a szokást Rómában a görög Karneadész honosította meg, akinek az előadásait huszonöt évvel korábban Laelius is hallgatta

³² A sztoikusok fő életszabálya ez volt: a természetnek megfelelően élni.

esetlegességén; akik viszont a legfőbb jót az erénybe helyezik,³³ kitűnően járnak el, de maga ez az erény teremti meg és tartja fenn a barátságot, s erény nélkül barátság semmiképpen sem létezhet.

Az erényt élet- és beszédmódunk alapján határozzuk meg, és ne mérícskéljük, mint egyes tudósok, a szavak nagyszerűsége szerint, s a derék emberek közé azokat soroljuk, akiket annak is tartanak: a Paulusokat, Catókat, Gallusokat, Philusokat: velük a köznap élet elégedett; akik pedig sehol sem mutatkoznak, azokat mellőzzük.

Tehát az ilyen kiváló férfiak között a barátságnak akkora a haszna, hogy nem is tudom kifejezni. Először is, hogyan lehetséges "éltető élet", amint Ennius mondja,³⁴ amely nem a barátoknak a kölcsönös jóindulatán nyugszik? Mi kedvesebb annál, mint ha van valakid, akivel mindenről úgy társaloghatsz, mint önmagaddal? Miképpen volna akkora haszon a jósorsban, ha nem volna valakid, aki annak éppen úgy örvend, mint te? A balsorsot elviselni pedig nehéz volna olyan ember nélkül, aki azt nálad keservesebben is átérzi. Általában a többi dolog, amit megkívánunk, mind csak egy-egy valamire alkalmas: a vagyon arra, hogy [83] feléljük, a hatalom arra, hogy tiszteljenek, a hivatali tisztségek, hogy dicsérjenek; az élvezetek arra, hogy örvendj az egészségednek, nélkülözd a fájdalmat és használd a test adottságait; a barátság a legtöbb dologt magában foglalja: akárhova fordulsz, jelen van, sehonnan sem záródik ki, sohasem alkalmatlan, sohasem zavaró; ezért, amint mondják, sem a vizet, sem a tüzet nem használjuk több ízben, mint a barátságot - most nem a közönséges vagy a középszerű barátságról beszélek, amely persze maga is gyönyörködtet és előnyös, hanem az igazi és tökéletes barátságról, amilyen azoké volt, akik közül keveset ismerünk -, mert a barátság a jósorsot is ragyogóbbá teszi, s a balsorsot könnyebbé azáltal, hogy megosztja és részese.

VII. Valamint a barátság magával hozza a legtöbb és a legnagyobb előnyöket, ugyanúgy mindennél kétségtől előbbre való, mert felvillantja a jó reményt a jövőre nézve, s nem engedi gyengülni vagy elesni a lelkeket. Aki az igazi barátira tekint, mintha saját magának valamilyen képmását látná. Ennélfogva a távollevők is jelen vannak, a szűkölködők is bővelkednek, s a gyengék is erősek, és - amit nehezebb elhinni - a halottak élnek: a barátok részéről akkora megbecsülés, emlékezés, vágyakozás követi őket; ezért amazok halála boldognak látszik, ezeknek az élete dicséretesnek. Mert ha a világból kiemeled a jóindulatból fakadó kapcsolatot, egyetlen ház, egyetlen város sem létezhetné, még a földművelés sem [84] maradna meg. Ha ez nehezen érthető, látható a széthúzásból és a viszályból, mekkora az ereje a barátságnak és az egyetértésnek: mert melyik ház annyira szilárd, melyik állam annyira erős, hogy a gyűlölködés és a viszály teljesen el ne pusztítaná? Amiből meg lehet ítélni, mekkora haszon származik a barátságból.

Beszélik, hogy egy agrigentumi tudós férfi³⁵ görög nyelvű versekben megénekelte, hogy azt, ami a földön és az egész világegyetemben állandó, vagy azt, ami mozog, a barátság összeköti, a széthúzás pedig elválasztja; és ezt nyilván valamennyi halandó meg is érti, s valóban helyesli is. Ezért ha valamikor fennáll a szüksége annak, hogy a barát veszélynek tegye ki magát vagy része legyen benne, ki az, aki ezt a cselekedetet nem illeti a legnagyobb dicséretekkel? Mekkora éljenzés kísérté nemrégiben vendégem és barátom, Marcus Pacuvius új színdarabját az egész nézőtéren, amikor a király, nem ismervé fel, hogy kettejük közül melyik Oresztész, Püladész magát Oresztésznek mondotta, hogy helyette őt öljék meg, Oresztész pedig, a valóságnak megfelelően,

³³ Utalás a sztoikusokra.

³⁴ Idézet Ennius egyik, műfajilag meghatározatlan verséből, l. FPR 135

³⁵ Empedoklészről van szó.

kitartott amellett, hogy ő Oresztész. Felállva tapsolták meg a kitalált történetet - sejthetjük, mit tettek volna igaz történet esetén! Maga a természet könnyűszerrel megmutatta erejét, amikor az emberek más személyben helyesnek ítélték azt, amit maguk nem tudtak volna megcselekedni.

Úgy tűnik nekem, hogy az eddigiekben el tudtam mondani, mit gondolok a barátságról; [85] ami ezenkívül van - S úgy hiszem, van sokminden -, ha jónak látjátok, kérdezzétek azoktól, akik ilyesmiről vitáznak.

FANNIUS. Mi bizony inkább tőled kérdezzük; noha azoktól is szándékosan gyakorta érdeklődtem és hallottam, mégis valahogyan más a te előadásod fonala.

SCAEVOLA. Még inkább ezt mondanád, Fannius, ha nemrég Scipio kertjében lettél volna, amikor a köztársaságról folyt a vita:³⁶ milyen védnöke akadt az igazságnak Philus szabatos szónoklata ellenében!

FANNIUS. Nagyon könnyű volt a legigazibb férfiúnak megvédenie az igazságot.

SCAEVOLA. Hát a barátságot? Nemde könnyű lenne neki, aki a legnagyobb dicsőségre tett szert azért, hogy végig hűséggel, állhatatosan és igazságosan megőrizte?

VIII. LAELIUS. Ezzel persze erőszakot követtek el: mert mit számít az, hogy milyen okfejtéssel kényszeríttek? Márpedig kényszeríttek, hiszen szembeszállni vejeim kívánságával, különösen jó ügyben, nehéz is, igazságtalan is. Amikor tehát nagyon gyakran a barátságról elmélkedtem, leginkább az szokott figyelemre méltónak tűnni, hogy vajon a barátság a gyengeség és hiányérzet miatt kívánatos, mint amely szolgálatokat tesz és elfogad, hogy amit senki sem tehet meg egymaga, azt mástól megnyeri és kölcsönösen viszonzozza, vagy pedig ez sajátossága a barátságnak, de becsesebb és szebb, és inkább magától a természettől eredő egyéb ok: a szeretet ugyanis, amelyről a barátságot elnevezték,³⁷ kiindulópont [86] a kölcsönös jóindulathoz, hiszen előnyökhöz jutnak gyakran azok is, akiket a barátság színlelése miatt ideig-óráig becsülnék és tisztelnék; a barátságban ellenben semmi sem kitalált, semmi sem színlelt, és bármi történetük, igazi és őszinte.

Ezért úgy látom, hogy a barátság inkább a természetből, mint a szükségletből fakad, inkább a lélek szeretettel teljes ragaszkodásából, mint abból a megfontolásból, hogy ez a dolog mekkora haszonnal járhat. Hogy ez milyen, megfigyelhető az egyes állatoknál is, amelyek bizonyos ideig szülötteiket annyira szeretik és azok is őket, hogy az könnyűszerrel érzelmeknek látszik. Az ember esetében ez sokkal nyilvánvalóbb, először is a gyermekek és a szülők közti szeretet révén, amelyet csakis valamilyen utálatos büntetett szakíthat meg; továbbá amikor a szeretet hasonló érzése támad bennünk, ha találtunk valakit, akinek a szokásai és hajlamai megegyeznek a mieinkkel, mert benne a becsület és az erény valamely fényét véljük felfedezni.

Az erénynél ugyanis semmi sem vonzóbb, semmi sem ösztönöz inkább a szeretetre, hiszen nagyon sokszor erényük és becsületességük miatt azokat is szeretjük valamiképpen, akiket sohasem láttunk. Ki az, aki Caius Fabricius, Manius Curius emlékét egyfajta jóindulatú szeretettel ne őrizné, pedig sohasem látta őket? Ki az, aki ne gyűlölné Tarquinius Superbust, Spurius Cassiust, Spurius Maeliust? A hatalomért két vezérrel folyt a harc Itáliában: Pürrhossal és [87] Hanniballal; egyiktől nem nagyon éreztük idegennek a lelkünket becsületessége folytán, a másikat kegyetlensége miatt ez az ország mindig gyűlölni fogja.

IX. Mert ha a becsületességnek akkora az ereje, hogy szeretjük akár azokban is, akiket sohasem láttunk, vagy - ami még több - az ellenségben is, miért csodálkozunk, ha

³⁶ Célzás Cicero *A köztársaságról* c. művének a keretére

³⁷ A latinban az *amor* (szeretet, szerelem) és az *amicitia* (barátság) szavak azonos töből erednek

az emberek lelke megindul, amikor azoknak az erényét és jóságát látják, akikkel megszokott az együttlét? Ámbár a szeretetet megerősíti az elfogadott jótétemény is, a felismert vonzalom is, a hozzá kapcsolódó megszokás is; ha ezek megvannak, a léleknek és a szeretetnek abból az első felindulásából fellángol a jóakaratnak egyfajta bámulatos nagysága; ha ezt egyesek a gyengeségből vezetik le, hogy legyen amin keresztül ki-k elérje azt, amire vágyik, nyilván alacsony és - hogy úgy mondjam - cseppet sem nemes eredetet hagynak meg a barátságnak, amelyet a szükségből és a nélkülözésből akarnak származtatni: mert ha úgy volna, hogy mindenki a legkevésbé sem bízik önmagában, akkor volna legalkalmasabb a barátságra, pedig egyáltalán nincs így.

Valamint ugyanis mindenki leginkább önmagában bízik, és valamint mindenki leginkább úgy van ellátva erénnyel és bölcsességgel, hogy senkire sem szorul, s a maga minden dolgát önmagára vonatkoztatva ítéli meg, ugyanígy leginkább kitűnik a barátságok áhításában és ápolásában. Ugyan miért? Africanus szorult volna rám? Héraklészre, a legkevésbé! De én sem reá: ámde [88] én erényének bizonyos csodálatával kedveltem, ő viszont talán úgy, hogy valamilyen jó véleményt alkotott erkölceimről; a kölcsönös jóindulatot növelte a ragaszkodás. De noha ebből sok és nagy haszon származott, mégsem e kettő reménye váltotta ki a szeretet okát.

Mert valamint nem azért vagyunk jótékonyak és bőkezűek, hogy köszönetet kapjunk - hiszen a jótéteményt nem kamatoztatjuk, hanem természetből fogva hajlunk a bőkezűsége -, ugyanúgy a barátságot sem a jutalom reményétől indítva tartjuk kíváncsnak, hanem azért, mert minden gyümölcse magában a szeretetben van.

Ezekről az érzésekről roppant távol állanak azok, akik barmok módjára mindent az élvezetre vezetnek vissza, és ezen nincs mit csodálkozni, hiszen semmilyen fenséges dolgot, semmilyen nagyszerűt és istenit nem tisztelhetnek azok, akik minden gondolatukat oly alacsony és megvetett dologra tékozzolják. Ezért távolítsuk el ezeket ebből a beszélgetésből, magunk pedig értsük meg, hogy a szeretet érzése és a jóindulat kedvelése a természetből ered, miután mindkét részből a becsületesség megnyilatkozása végbement: azok, akik ezt megkívánták, átadják neki magukat, és közelednek egymáshoz, hogy akit szeretni kezdtek, annak társaságát és szokásait is élvezzék; és egyenlők a szeretetben s egyformák, s inkább hajlanak a jó megérdemlésére, mint kikövetelésére, és ez közöttük tisztességes versengés. Ily módon egyfelől a barátságból a legnagyobb [89] előnyök származnak, másfelől eredetük a természetből - nem pedig a gyengeségből - nemesebb és igazabb; mert ha az előny összekovácsolná a barátságokat, ha megszűnik, ugyanaz felbontaná; de mivel a természetet nem lehet megváltoztatni, ennél fogva az igazi barátságok örökké tartók. A barátság keletkezését immár látjátok, hacsak nem szándékoztok valamit hozzátenni ehhez.

FANNIUS. Te folytasd, Laelius! E helyett pedig, aki fiatalabb, az idősebb jogánál fogva én válaszolok.

SCAEVOLA. Helyesen szóltál; tehát halljuk!

X. LAELIUS. Halljátok hát, jeles férfiak, mindazt, amit Scipio és én igen gyakran megtárgyaltunk a barátságról. Ő ugyan azt mondotta, hogy semmi sem nehezebb, mint az, hogy a barátság az élet legutolsó napjáig fennmaradjon: vagy azért, mert gyakran nem azonosak az érdekek, vagy azért, mert az államügyekben eltérő a felfogás; azt is mondta, hogy az emberek hajlamai is gyakran változnak, egyszer a balszerencse hatására, máskor az előrehaladó korral. S ezeknek a dolgoknak a bizonyítékát a férfikor

kezdetének a hasonlatosságából merítette, mivel a fiúk a nagy-nagy szeretetet gyakorta elhagyják a gyerektóga levetésével.³⁸

Ha pedig megtartják serdülő korukig, később mégis megszűnik vagy a hitvesért való versengés miatt, vagy valamilyen előny érdekében, mivel mindkettő nem tudja [90] ugyanazt megszerezni. Még azok is, akik a barátságban messzire haladtak, gyakran mégis meginognak, ha a tisztségek elnyerésében versengenek; a barátságok számára ugyanis nincs nagyobb veszedelem, mint a legtöbbek esetében a pénzvágy, még a legderekabbaknál is a tisztségekben és a dicsőségben való versengés, ahonnan sokszor a legnagyobb ellenségeskedés származik a legjobb barátok között.

Nagy és többnyire jogos viszály támad akkor is, amikor a barátok olyasmit követelnek, ami nem méltányos: azt, hogy vagy az önkény bűntársai, vagy segédei legyenek a törvénytelenységben, amit ha visszautasítanak, noha becsületből teszik, azok ellenben, akiknek nem akarnak engedelmeskedni, a barátság kötelezettségének megszegésével vádolják őket; azok pedig, akik bármit merészelnek követelni a barátjuktól, magával a követeléssel arról vallanak, hogy ők is mindent meg fognak tenni barátjuk kedvéért. Tartósodó nézeteltérésük nemcsak a bizalmas viszonyt szokta kioltani, hanem örökös gyűlölködést is ébreszt. Ez a sok minden mintegy végzetként annyira a barátságok fölött lebeg, hogy aki mindentől megszabadul, az nem csupán bölcs, hanem szerencsés is, mondotta Scipio.

XI. Éppen ezért először is lássuk azt, ha úgy tetszik, hogy a barátságban a szeretetnek meddig kell elmennie. Vajon ha Coriolanusnak voltak barátai, azoknak vele együtt a haza ellen kellett fordítaniok fegyvereiket? Vajon az egyeduralomra áhító [91] Vecellinust, vajon Maeliust a barátok tartoztak segíteni?

Láttuk, hogy az államrendet megkavaró Tiberius Gracchust Quintus Tubero és a kortárs barátok elhagyták. Caius Blossius Cumanus azonban, családotok vendégbarátja, Scaevola, amikor eljött hozzám mentegetőzni, mivel Laenatus és Rupilius consulok alatt a tanácsban voltam, bocsánatom elnyeréséért arra az okra hivatkozott: oly nagyra becsülte Tiberius Gracchust, hogy úgy vélte, bármit meg kell tennie, amit az akar. Erre én: „Még azt is, ha akarta volna, hogy fáklyát dobj a Capitoliumra?” - „Ezt sohasem akarta volna - volt a válasz -, de ha igen, engedelmeskedtem volna neki.”

Látjátok, milyen elvetemült beszéd! És Héraklészre, így is tett, vagy még többet is annál, amit mondott: mert nem engedelmeskedett Tiberius Gracchus esztelenségének, hanem a vezetője lett, nem társul ajánlkozott amannak az őrvongásához, hanem vezérnek. Így aztán ennek az esztelenségnek az elkövetése után, megrémülve az új vizsgálattól, Ázsiába menekült, átállott az ellenséghez, súlyos és igazságos büntetéssel lakolt az állam előtt. Tehát ha vétkeztél a barátod kedvéért, a véteknek nincs semmi mentsége, mert ha kialakítója az erény híre volt, a barátság nehezen marad meg, ha az erénytől eltávolodtál.

Mert ha helyesnek tartjuk azt, hogy akármit akarnak a barátok, engedünk nekik, vagy mindent, amit akarunk, megnyerünk tőlük, nincs a dologban semmi hiba, ha [92] tökéletes bölcssek vagyunk, ámde mi azoktól a barátokról beszélünk, akik szemünk előtt állnak,³⁹ akiket látunk, vagy akikről a hagyományok útján tudunk, akiket a közélet ismer: ezek soraiból kell vennünk a példákat, mégpedig leginkább azokét, akik legközelebb jutottak a bölcsességhez.

Tudjuk, hogy Aemilius barátja volt Luscinusnak - így értesültünk atyáinktól -, kétszer voltak együtt consulok, társak a censori tisztségben; ugyanakkor velük is, egymás között

³⁸ A gyermekek ruházatukat (praetexta toga) a férfikor kezdetét jelentő tizenhat éves korban cserélték fel a férfiruházattal (toga virilis).

³⁹ A valóságos és az ideális ellentéte

is a hagyomány szerint nagyon közeli kapcsolatban állott Manius Curius és Tiberius Coruncanius: tehát még csak fel sem tételezhetjük, hogy ezek közül valaki a barátjától olyasmit követelt, ami a tisztesség, az eskü, az állam ellen irányult. Mert ilyen kiváló férfiak esetében mi értelmesebb van azt mondani, hogy ha megkísérelte volna, úgysem érte volna el? Minthogy ezek feddhetetlen férfiak voltak, egyaránt bűn ilyesvalamit kérésre megtenni és kérni. Ám Tiberius Gracchus pártjára állott Caius Carbo, Caius Cato, viszont testvére, Caius akkor a legkevésbé, bár most ugyanő a legádázabb.

XII. A barátságban tehát az a törvény érvényesüljön, hogy ne kívánjunk mástól bűnös dolgot, s ha minket kéme, ne tegyünk meg; mert rút dolog és teljességgel elfogadhatatlan a mentegetőzés mind a mások elleni, mind az állam elleni bűnökben, ha valaki azt vallja, hogy barátja kedvéért cselekedett így. Mi ugyanis, Fannius és Scaevola, olyan pozícióban vagyunk, hogy nekünk [93] messziről előre kell látnunk az állam eljövendő nehézségeit: az ősi erkölcs valamicskét már letért a versenytérről és a pályáról.

Tiberius Gracchus megkísérelte magához ragadni az uralmat, bár csak néhány hónapig uralkodott: vajon hallott-e vagy látott-e ehhez hasonlót a római nép? Őt halála után is követték barátai és a közelállók, s könnyek nélkül nem tudom felidézni, hogy ezek mit tettek Publius Scipióval.⁴⁰ Mert Tiberius Gracchus nemrég történt bűnhődése miatt Garbót elviseltük, ahogyan tudtuk; Caius Gracchus tribunusságáról pedig nem szívesen jósolom, hogy mit várok tőle; azután tovább kigyózott az ügy, mely meredekebben tartott a veszedelem felé, ha egyszer elindult. A szavazótábláról⁴¹ láthatjátok már előre, hogy mekkora a romlás, először a Gabinus-, két évvel utóbb pedig a Cassius-féle törvény alapján:⁴² már úgy tűnik, látom, hogy a nép elkülönült a senatustól, és a legfontosabb ügyek a tömeg véleménye szerint történnek; mert többen fogják előre látni, hogy ezek miképpen mennek végbe, mint azt, hogy miképpen lehet nekik ellenállni.

Mivége mindez? Mert büntársak nélkül ilyesmit senki sem próbál meg. A derék embereknek tehát előre meg kell érezniök, hogy ha valamilyen véletlen folyamán járatlanul ilyesfajta barátságba keverednének, ne gondolják magukat annyira lekötöztetteknek, hogy ne szakadhatnak el a valamilyen nagy horderejű dologban vétkes barátoktól; a gonoszokra pedig büntetést kell kiszabni, [94] mégpedig nem kisebbet azoknak, akik a másikat követték, mint azoknak, akik maguk voltak a törvénytelenység vezetői. Ki volt híresebb Görögországban Themisztoklésznál? Ki hatalmasabb? Ez, amikor a perzsa háborúban hadvezérként megszabadította Görögországot a szolgaságtól s irigységből száműzetésbe küldték, nem viselte el hálátlan hazája jogtalanságát, pedig el kellett volna viselnie: ugyanazt tette, amit hús esztendővel előbb nálunk Coriolanus tett. A haza ellenében senki segítőjük nem akadt, ezért mindkettő megölte magát.

Ezért az elvetemültek ilyesfajta egyetértését nemcsak hogy nem szabad a barátság mentegetésével leplezni, hanem inkább szigorú büntetéssel kell fenyeíteni, hogy senki se vélje megengedhetőnek a barátját követni akkor is, ha a haza ellen indít háborút; ez pedig, ahogy a dolgok alakulni kezdtek, nem tudom, nem következik-e be valaha; számomra ugyanis nem kisebb aggodalom az, hogy halálom után milyen lesz az ország, mint az, hogy milyen jelenleg.

⁴⁰ Célzás Scipio Nasicára, Caius Gracchus gyilkosára: a senatus Pergamonba küldte, hogy a népharagtól megmeneküljön.

⁴¹ A rómaiak időnként a szóbeli szavazás helyett bevezették a táblákra írt, vagyis titkos szavazást.

⁴² Gabinus néptribunus törvénye bevezette a titkos szavazást az eljárók választásánál (i. e. 139); két évvel később Cassius javaslatára a törvényt szélesebb körben is alkalmazták.

XIII. A barátságnak tehát azt az első törvényét szögezzük le, hogy a barátoktól tisztességes dolgokat kérjünk, kedvükért tisztességeseket cselekedjünk, s ne is várjuk, amíg felkérnek; az igyekezet mindig meglegyen, a késlekedés hiányozzék, tanácsot adni pedig merjünk szabadon. A jót tanácsoló barátoknak a barátságban legtöbbet számítson a tekintély, és azt egyrészt nemcsak nyíltan, hanem - ha az ügy megköveteli - keményen kell figyelmeztetésre [95] felhasználni, másrészt a kapott tanácsnak engedelmeskedni kell.

Egyeseknek ugyanis, akiket hallomásom szerint Görögországban bölcseknek tartottak,⁴³ tetszésére voltak némely - nézetem szerint meglepő - tételek, ámbar semmi sincs, amit ezek fortélyosságukban ne hangoztassanak: egyrészt az, hogy a nagyon erős barátságokat kerülni kell, nehogy szükségessé válják egynek többek miatt nyugtalanodnia; bőségesen elegendő mindenkinek a maga dolga, nagyon fárasztó bekapcsolódni a másokéba; a legkényelmesebb a barátság gyeplőjét minél lazábban tartani, s amikor akarod, néha meghúzni, máskor lazítani; a boldog élet lényege ugyanis a nyugalom, amelyet nem élvezhet a lélek, ha mintegy többek helyett egy ember vajúdik.⁴⁴

Mondják viszont, hogy - amint valamivel előbb röviden összefoglaltam - mások sokkal embertelenebb nézetei szerint a barátságra törekedni nem a jóindulat, nem is a szeretet, hanem a támogatás és segítség végett kell; tehát leginkább az vágyik a barátságra, akiben a legkevesebb a szilárdság és az erő: ezért van az, hogy az asszonyok inkább keresik a barátság támaszát, mint a férfiak, a szegények inkább, mint a gazdagok, a bajbajutottak inkább, mint azok, akiket boldogoknak tartanak.

Ó, ragyogó bölcsesség! Úgy látszik ugyanis, hogy a Napot kiemelik a világból azok, akik az életből kiveszik a barátságot, amelynél semmi jobbat, semmi [96] kellemesebbet nem kaptunk az istenektől. Mert micsoda biztonság ez? Látszatra ugyan csábító, de valójában sok tekintetben elvetendő; következtetlenség ugyanis valamely tisztességes ügyet vagy tettet akár nem vállalni, akár a vállalat elutasítani csak azért, hogy ne légy nyugtalan. Mert ha kerülnük a gondokat, kerülnünk kell az erényt, amely szükségszerűen bizonyos aggodalommal lenézi és gyűlöli a vele ellentétes dolgokat, mint a jóság a gonosztságot, a mérséklet a kéjvágyat, a gyávaságot a vitézség. Ennélfogva láthatod, hogy az igazságtalan dolgok leginkább az igazságosakat bántják, a puhányság a vitézeket, a becstelenség a szerényeket. Vagyis a jól képzett léleknek az a sajátja, hogy a jó dolgoknak örvend, az ártalmasok miatt szenved.

Ezért ha a bölcslet lelki fájdalom sújtja, s nyilván sújtja, hacsak nem tételezzük fel, hogy lelkéből kipusztult az emberiesség, milyen ok készíthet arra, hogy a barátságot teljesen kivessük életünkől, nehogy miatta valamilyen kellemetlenség érjen? Mert ha a lélek érzékenységet nem számítjuk, mi különbség van, nem mondom azt, hogy az ember és a barom között, hanem az ember és a tuskó vagy kőszikla vagy bármi ilyesféle között? Mert nem kell hallgatni ezekre,⁴⁵ akiknek az a nézete, hogy az erény valamiképpen kemény, mintegy vasszerű legyen: ez bizony, mint sok egyébben, úgy a barátságban is gyöngéd és engedékeny, mint ahogy a barátnak az örömében mintegy kitárul, bánatában bezárul. Ezért ez az aggály, [97] amely a barát miatt gyakran hatalmába kerít, nem olyan erős, hogy az életből kiűzze a barátságot, nem annyira erős, hogy az erényeket elutasítsuk csak azért, mert némely gondokkal és kellemetlenségekkel járnak.

⁴³ Célzás a kürénai iskola híveire. Az itt következő gondolatmenet megtalálható Euripidész Hippolitosz c. tragédiájában is (253-257), s úgy tűnik, Cicero innen vette át a kifejezéseket.

⁴⁴ A mondat vége csaknem szó szerinti fordítás az említett tragédiából (258-260).

⁴⁵ A sztoikusokra.

XIV. Mivel pedig, mint fentebb mondtam, a barátságot az idézi elő, ha az erénynek valamilyen jele mutatkozik, amelyhez alkalmazkodik és ragaszkodik a *hasonló* lelkület, ha ez bekövetkezik, szükségszerűen szeretet alakul ki.

Mert mi oly fonák, mint gyönyörködni a sok hiábavaló dologban, mint amilyen a hivatal, a dicsőség, a palota, a test öltözete és ápolása, s kevésbé gyönyörködni az erénnyel felruházott lélekben, amely szeretni vagy - hogy úgy mondjam - viszonz szeretni képes? Tudniillik semmi sem kellemesebb a jóindulat viszonzásánál, semmi sem kellemesebb a rokonszenv és szívélyesség kölcsönösségénél.

Sőt, ha azt is hozzátesszük, ami jogosan hozzátehető, hogy semmi sincs, ami valamilyen dolgot annyira magához csábítson és vonzzon, mint a barátsághoz a hasonlóság, akkor nyilván igaznak fogadható el az, hogy a jókat a jók szeretik és befogadják, mint akiket a rokonság és a természet összekapcsol; mert semmi sem vágyik annyira a hasonlókra, semmi sem annyira magával ragadó, mint a természet. Ezért, Fannius és Scaevola, úgy sejtem, ismeretes az, hogy a jók számára a jók között szükségszerű a rokonszenv, amely a barátságnak a természettől alkotott kútfeje. De ugyanaz a jóság [98] kiterjed a tömegre is; mert nem embertelen, nem is szűkmarkú vagy gőgös az olyan erény, amely az egész népet védeni szokta s róla a legjobban gondoskodik, amit bizonyára nem tenne meg, ha a néptömeg szeretetétől visszariadna.

Nekem is persze úgy tűnik, hogy akik az előny kedvéért kötnek barátságot, a barátság legszeretetre méltóbb kötelékét bontják meg; mert hiszen nem annyira a barát révén szerzett előny gyönyörködtet, mint maga a barát szeretete, és ez, ami a baráttól ered, akkor lesz kellemes, ha érzésből jött; annyira távol van az, hogy a barátságot a szükség ápolja, hogy azok, akik hatalomban és vagyonban s legfőképpen erényben, amelyben a legtöbb a támasz, cseppet sem szorulnak másra, a legbökezűbbek és a legjótékonyabbak. Ámbár nem tudom, vajon barátainknak soha sincs szükségük egyáltalán semmire? Ugyanis mikor nyilvánultak volna meg érzéseink, ha Scipio sohasem szorult volna rá tanácsunkra, segítségünkre, sem otthon, sem a hadseregben? Tehát nem a barátság követte az előnyt, hanem az előny a barátságot.

XV. Vagyis nem kell az élvezetekben dőzsölő emberekre hallgatni, amikor a barátságról értekeznek, amelyet nem ismernek sem a gyakorlatból, sem az elméletből. Az istenek és emberek becsületére, ki van olyan, aki azt akarná, hogy ne szeressen valakit s őt se szeresse senki, viszont teljes jóiét övezze s minden dolog bőségében éljen? Ez a zsarnok élete, amelyben természetesen [99] semmilyen hűség, semmilyen vonzalom, az állandó jóakaratra semmi bizodalma nem lehet, mindig minden gyanús és nyugtalanító, s a barátságnak semmi helye nincs.

Hiszzen ki szereti akár azt, akitől retteg, akár azt, akiről azt gondolja, hogy fél tőle? Mégis legalább egy ideig színlelésből tisztelik őket, mert ha aztán, amint többnyire történik, lebuknak, akkor kiderül, mennyire szegények voltak barátokban. Úgy tartják, Tarquinius mondtotta, hogy csak száműzöttként, csak akkor értette meg, kik voltak hűséges barátai és kik a hűtlenek, amikor már egyiküknek sem fizethetett meg.

Ámbár csodálkozom, hogy ekkora gőg és arcátlanság mellett barátjának tarthatott valakit. És valamint ennek, akiről beszéltem, az erkölcsi nem szerezhettek igaz barátokat, ugyanúgy nagyon sok igen hatalmas ember vagyona kizárja a hű barátságot: mert nemcsak maga a szerencse vak, hanem többnyire megvakítja azokat is, akiket felkarolt; ennél fogva a dőlyf és a csökönység rendszerint magával ragadja őket, és semmi sem kibírhatatlanabb a szerencsés ostobánál. Ezt pedig látni lehet, mert akik korábban szívélyes erkölcsűek voltak, a katonai és polgári hatalom által a jólétben megváltoznak, s régi barátait megvetve, az újaknak kedveznek.

Mi dőrébb, mint az, hogy amikor a hatalom, a befolyás, a vagyon révén a legtöbbet elérhetik, egyebet szereznek, ami pénzen vásárolható: lovakat, szolgákat, pompás ruházatot, értékes edényeket; s nem [100] szereznek barátokat, akik - hogy úgy mondjam - az élet legjobb, legszebb kellékei? Mert amikor egyebet szereznek, nem tudják, kinek gyűjtenek, kinek a kedvéért fáradoznak; e javak mindegyike azé, aki győzte erővel: a barátság mindenkinek az állandó és biztos tulajdona marad, és még ha meg is maradnak azok, amelyek úgyszólván a szerencse adományai, mégis a dísztelen és barátokat nélkülöző élet nem lehet kellemes. De erről elég ennyit.

XVI. Meg kell állapítani, hogy a barátságban milyen célokat és meddig kell követni; ezzel kapcsolatban három nézetet hangoztatnak, amelyek közül egyet sem helyeslek: az első az, hogy ugyanolyan érzéssel legyünk a barátunk, mint önmagunk iránt; a második az, hogy a barátainkkal szembeni jóindulatunk hasonló módon és egyaránt megfeleljen az ő irántunk tanúsított jóindulatuknak; a harmadik az, hogy amennyire valaki önmagát becsüli, annyira becsüljék őt a barátok.

E három nézet közül egyáltalán nem értek egyet egyikkel sem; mert nem igaz az az első, hogy ugyanolyan érzéssel légy a barát iránt, amilyent magad iránt táplálsz; hiszen mily sok mindent megteszünk a barátunk érdekében, amit magunkért sohasem tennénk meg: arra méltatlan ember előtt kérünk, könyörgünk, majd hevesebben támadunk valakit, ádázabban üldözünk, s ami a mi érdekünkben nem elég tisztességes, a barátok ügyében a legtisztességesebbé válik; és sok dolog van, amiben saját hasznukból [101] a derék emberek sokat levonnak és engednek levonni, hogy azokat inkább barátaik élvezzék, mint ők maguk.

A másik nézet az, amely a barátságot a kölcsönös szolgálatokra és jóindulatra korlátozza. Nyilván nagyon szűk és szegényes dolog a barátságot számításra alapozni, hogy egyenlő legyen az aránya a kapott és az adott előnyöknek: az igaz barátság számomra gazdagabbnak és nagylelkűbbnek látszik, semmint szigorúan számba venni, hogy ne adjon vissza többet, mint amennyit kapott; nem kell ugyanis tartani attól, hogy valami kihull, vagy valami a földre ömlik, vagy hogy az illónél valamivel több tevődik a barátsághoz.⁴⁶

A legrosszabb viszont az a harmadik szempont, hogy amennyire becsüli valaki önmagát, annyira becsüljék a barátok; mert némelyekben az önbizalom gyakran vagy kisebb, vagy a vagyon növelésének a reménye gyengébb: tehát nem illő a baráthoz, hogy olyan legyen a másik iránt, amilyen amaz iránta, hanem inkább törekedni kell annak elérésére, hogy a barát levert lelkületét felerkentse s a jobb remény és a gondolkodás felé vezesse. Az igazi barátság céljaként tehát egyebet kell kitűzni, de előbb elmondom, hogy Scipio mit szokott leginkább gáncsolni: azt mondta, hogy a barátságban nem lehet ellenségesebb hangot találni, mint az olyanét, aki szerint úgy kell szeretni barátunkat, mintha később gyűlölnünk kellene; és nem tudja rávenni magát, hogy elhiggye, miszerint - amint vélik - ezt Biasz mondotta, [102] akit a hét bölcs egyikének tartottak; ez egy szennyes lelkű vagy becsvágyó vagy mindent a maga hatalmába keríteni akaró személy nézete. Mert miképpen lehet valaki barátja annak, akinek - az ő felfogása szerint - ellenségévé is lehetne? Hiszen akkor szükséges lesz kívánni és óhajtani, hogy a barát minél gyakrabban hibázzék s mintegy annál több fogódzót nyújtson a támadásra; megfordítva pedig, a barátoktól kapott jótettek, előnyök szükséges, hogy aggályt, félelmet, visszatetszést váltsanak ki.⁴⁷

⁴⁶ Földre hull, kiömlik, több tevődik: a piaci árusok mérési tevékenységéből vett kifejezések.

⁴⁷ Aggályt, félelmet, visszatetszést: mint a fordításban, úgy az eredetiben is az első szó két szótagos, a második három, a harmadik négy szótagos; a fokozás is egyike Cicero stíluseszközeinek.

Éppen ezért ez a tanács, bárkitől ered is, a barátság megszűnését idézi elő; inkább azt kellett volna indítványozni, hogy a barátok kiválasztásában körültekintők legyünk és sohase kezdjük szeretni azt, akit valaha gyűlölni tudnánk. Sőt, még ha kevésbé voltunk szerencsések a barát megválasztásában, Scipio szerint azt is inkább el kell viselni, mintsem keresni az alkalmat az ellenségeskedésre.

XVII. Szerintem tehát azt a fő szempontot kell elfogadni, hogy amikor a barátok erkölcsi jók, akkor kivétel nélkül minden dologban, szándékban, akaratban közösség legyen közöttük, hogy még akkor is, amikor valamilyen véletlen következtében segíteni kell a barátok kevésbé jogos kívánságait, amelyektől fejük vagy becsületük függ, le kell térni a helyes útról, ha nem történik nagyfokú gazság;⁴⁸ megvan ugyanis a határ, hogy meddig lehet elnézőnek lenni a barátságban. Viszont nem kell lebecsülni a hírnevet, s nem kell gyenge fegyvernek tekinteni [103] ügyeink intézésében a polgárok jóindulatát; ezt hízélgéssel és udvarlással megszerezni csúnya dolog: az erény viszont, amelyet a szeretet követ, cseppet sem megvetendő.

Ámde panaszkodik Scipio - mert gyakran visszatérnek hozzá, hiszen a barátság volt a főtémája -, hogy az emberek minden egyéb dologukban szorgalmasabbak: azt mindenki meg tudja mondani, hány kecskéje és juha van, de azt nem, hogy hány barátja; amazok szerzésére gondot fordítanak, a barátok megválasztásában hanyagok, és úgyszólván nincsenek semmiféle jelek vagy ismertetőjegyek, amelyek alapján megítélhetnék azokat, akik alkalmasak a barátságra.

Tehát erős, szilárd és állhatatos embereket kell választani, amelyekben nagy a hiány; és megítélni valakit nyilván nehéz, ha nem ismered, megismerni pedig épp a barátságban lehet; ily módon a barátság megelőzi az ítéletet s elveszi a kiismerés lehetőségét.

Tehát az okos emberhez illő fékezni a jóakarat áradását, mint a szekeret; a barátságban is valahogyan ki kell próbálni a barátok erkölcsi erőit, mint a lovakat. Egyeseknél gyakran már egy kis pénz megmutatja, mennyire ingatagok, másoknál, akiket a kis összeg nem ingatott meg, a nagy summa leplez el; ha pedig akadnak olyanok, akik aljasnak tartják a pénzt előnyben részesíteni a barátsággal szemben, hol találjuk azokat, akik a tisztségeket, a hivatalokat, a katonai és polgári hatalmat, a vagyont nem becsülik többre a barátságnál, úgy, hogy amikor az egyik fél ezeket kínálja fel, a másik [104] a barátság jogát, nem sokkal inkább az előbbieket választanák? Az emberi természet ugyanis gyenge a hatalom megvetésére; még ha ezt a barátság elhanyagolásával nyerték is el, úgy vélik, hogy eljárásuk menthető, mert a barátság komoly ok miatt szorul háttérbe.

Ennélfogva igazi barátságot igen nehezen lehet találni azok között, akik a tisztségek és a közügyek körül forgolódnak: mert hol találod meg azt, aki a barát tisztségét a magáé elé helyezné? Sőt, hogy erről ne beszéljek, a legtöbb számára mily súlyosnak, mily nehéznek látszik a más bajában való részvétel! Nem könnyű találni olyant, aki ezekbe belebocsátkozik. Ámbár Ennius helyesen mondotta, hogy:

bizonytalan helyzetben dől el, ki a biztos barát,⁴⁹

mégis a könnyelműség és a gyengeség miatt a legtöbbet ez a kettő irányítja: vagy megvetik a barátot, ha boldogok, vagy elhagyják, ha az bajban van. Aki tehát mindkét esetben komolynak, állhatatosnak, szilárdnak bizonyul a barátságban, azt az emberek legritkább és szinte isteni fajtájába kell sorolni.

⁴⁸ Itt Cicero ellentmond annak, amit a X-XIII. fejezetekben hirdetett

⁴⁹ L. SRPF I. 82

XVIII. Annak a kitartásnak és állhatatosságnak, amelyet a barátságban keresünk, a hűség az alapja, hiszen semmi sem állandó, ami hűtelen. Továbbá célszerű az egyszerűt és rokonszenvest és együttérzőt választani, [105] vagyis azt, akit ugyanazok a dolgok indítanak meg, mert mindezek a hűséghez tartoznak; mert nem lehet hűséges a változékony és bonyolult lélek, sem pedig az, akit nem ugyanaz az eset indít meg, s akinek a természete nem egyezik a mienkkel, hűséges vagy állhatatos nem lehet. Ehhez hozzá kell tenni, hogy senki se lelje örömét a vádak koholásában s ne higgyen a rágalmban; ezek mind ahhoz az állhatatossághoz tartoznak, amelyet az imént tárgyaltam. Ily módon igaz az, amit az elején mondtam: barátság nem lehetséges csak a jók között; mert a jó ember sajátossága - akit bölcsnek is lehet nevezni -, hogy ezt a kettőt betartja a barátságban: először, hogy semmi se legyen kitalált, sem pedig színlelt, mert még a nyílt gyűlölet is méltóbb a szabad emberhez, mint szemtől szembe titkolni a véleményét; másodsor: nem csupán a mástól eredő vádaskodást kell visszaverni, hanem személy szerint se legyünk gyanakvók, mindig úgy véltve, hogy a barátunk valamiben hibázott.

Ehhez kell járulnia a beszéd és az erkölcsök egyfajta nyájasságának, amely nem lényegtelen fűszere a barátságnak. A komolyságnak és a mindenben való szigorúságnak van ugyan hatása, de a barátság szelídebb kell hogy legyen, szívélyesebb és kedvesebb, és hajlamosabb minden előzékenységre és jóságra.

XIX. Ennél a dolognál igen nehéz kérdés az, hogy vajon a barátságra méltó új barátokat előnyben kell-e valamikor [106] részesíteni a régiekkel szemben, mint ahogy az öregecske gebéket fiatalokkal szoktuk kicserélni. Emberhez méltatlan kétség! A barátságnak ugyanis nem lehet csömöre, mint egyéb dolgoknak: mint azok a borok, amelyeknek használ a régiség, a legrégibb barátságok kell hogy legyenek a legkellemesebbek, s igaz az, amit mondanak, hogy sok mérő sót kell együtt elfogyasztani, amíg a barátság adománya kiteljesedik.⁵⁰

Az új barátokat pedig, ha reményt keltenek, hogy mintegy gyümölcs terem a nem csaloéka növényeken, nyilván nem kell elutasítani, a régieket azonban a maguk helyén meg kell tartani, mert hatalmas az ereje a régi barátságnak és a megszokásnak. Hiszen még a lovat is, amelyről az imént említést tettem, ha semmilyen körülmény sem akadályoz, senki sincs, aki - ha megszokta - szívesebben ne használná, mint a betöretlent és az újat; a megszokás pedig nemcsak erre érvényes, amely élő állat, hanem azokra is, amelyek élettelenek, hiszen gyönyörködtetnek a hegyes vagy éppen erdős helyek is, ahol hosszasan időztünk.

A barátságban azonban a legnagyobb dolog egyenlőnek lenni az alacsonyabb sorsúval; mert gyakran ilyen kitűnő barátságok is vannak, mint amilyen a Scipióé volt a mi - hogy úgy nevezzem - csapatunk iránt: sohasem helyezte magát az alacsonyabb sorsú barátok fölé, sohasem Philus, soha Rupilius, soha Mummius fölé; Quintus Maximust pedig, a testvérét, a mindenben kiváló férfit, aki távolról sem volt vele [107] egyenlő, mert korban fölötte járt, mintegy fölöttesét tisztelte, s azt akarta, hogy általa övéi mindnyájan tekintélyesebbek legyenek.

Ezt kell tenni és utánozni mindenkinek: hogy ha elérték valamilyen kiválóságot az erény, a tehetség, a szerencse folytán, azt osszák meg övéikkel és részesítsék belőle rokonaikat; hogy ha alacsonyabb sorsú szülőktől származtak, ha vannak jellemre vagy vagyona nézve gyengébb rokonaik, azoknak a gazdagságát növeljék s tisztességüket és méltóságukat emeljék; valamint a színdarabokban azok, akik családjuk és nemzetségük ismeretének hiányában egy ideig rabszolgaságban éltek, amikor felismerik őket, s

⁵⁰ A mondás görög eredetű. L. Aristoteles: Nikomachosi ethika. Ford. Szabó Miklós. Bp. 1942. II. 122.

kiderül, hogy vagy istenek, vagy királyok fiai, mégis megőrzik a szeretetet a pásztorok iránt, akiket sok esztendőn át atyjuknak vélték⁵¹, nyilván sokkal inkább ezt kell tenni az igazi, biztos atyák iránt; mert a tehetség és az erény meg minden kiválóság legnagyobb gyümölcsöt akkor terem, amikor átszáll a legközelebbi hozzátartozóra.

XX. Valamint tehát a barátság és a rokonság kötelékében magasabban állók tartoznak egyenlővé válni az alsóbbakkal, ugyanúgy az alsóbbaknak nem kell fájlalniuk azt, hogy övéik tehetség vagy gazdagság vagy méltóság tekintetében felülmúlják őket; közülük a legtöbben vagy mindig panaszkodnak valamire, vagy éppen ócsárolnak valamit, különösen akkor, ha úgy gondolják, hogy azt állíthatják: előzékenységből és barátilag vagy valamilyen munkájuk [108] révén tettek valamit másokért; valóban gyűlöletes a szívességeket felhánytorgató emberek fajtája; erre annak kell emlékeznie, aki részesül belőlük, s nem emlegetnie annak, aki szolgálatokat tett.

Éppen ezért, valamint azok, akik magasabb pozícióban vannak, a barátságban tartoznak alább ereszkedni, ugyanúgy az alsóbbakat valamiképpen fel kell emelniük. Vannak ugyanis némelyek, akik a barátságot terhessé teszik azzal, hogy azt hiszik, lenézik őket; nem is következik be ez csak azoknál, akik megvetendőkné tartják magukat, s akiket ettől a vélekedéstől nem csupán szóban, hanem ténylegesen is meg kell szabadítani.

Először is mindenkinek annyit kell adni, amennyire erődből futja, azután meg annyit, amennyit az, akit szeretsz és segítesz, megbír; mert bár az élvonalban vagy, mégsem tudod összes tieidet tekintélyes tisztségekbe juttatni, amint Scipio consullá tehette Publius Rupiliust, de annak fivérét, Luciust, nem. Mert ha módodban áll is valamit másra ruházni, figyelembe kell venni mégis, hogy amaz mit tud vállalni.

Egyáltalán, megállapodott jellemmel és lehiggadt életkorban felül kell vizsgálni a barátságokat, s azokat, akik az ifjúkor kezdetén a vadászat és a labdázás kedvelői voltak, nem kell barátokként kezelni csak azért, mert valamikor azonos érdeklődésükért szerettük őket. Hiszen ily módon a dajkák és a nevelők a régiség jogán a legnagyobb jóindulatot fogják követelni [109] maguknak; ezeket ugyan nem kell elhanyagolni, hanem valahogy másként értékelni. Máskülönb a szilárd barátság nem maradhat meg; mert az eltérő hajlamokat eltérő törekvések követik, amelyeknek a különbsége felbontja a barátságot, s a jók a gonoszokkal, a gonoszok a jókkal nem más ok miatt nem lehetnek barátok, csak azért, mert hajlamaik és törekvéseik között az eltérés akkora, amekkora csak lehet.

Azt is helyesen meg lehet szabni a barátságban, hogy valamilyen túlzott jószándék - ami igen gyakran előfordul - ne gátolja a barátok nagy előnyeit; mert hogy a színdarabokra hivatkozzam, Neoptolemosz nem vehette volna be Tróját, ha hallgatni akart volna Lükomédészre, a nevelőjére, aki sok könnyhullatással akadályozta indulását.⁵² És gyakorta a nagy vállalkozások úgy hozzák, hogy el kell válni a barátoktól; aki az ilyen vállalkozást meg akarja akadályozni azzal, hogy a vágyódást nehezen viseli el, az olyan ember erőtelen is, természetből fogva gyenge is, és éppen ezért a barátság tekintetében nem eléggé igazságos.

És minden ügyben számításba veendő az is, hogy mit kérsz a barátodtól, és mit engedsz, hogy tőled kérjen.

XXI. Néha szükségszerűen a barátság felbomlásához vezet egy kellemetlen eset is - a bölcs meggyőző viszonyairól beszédünk immár áttér a közönséges barátságokra.

⁵¹ Célzás az ókori színdarabok gyakori záró jelenetére, amelyben az egymástól rég elszakadt s egy ideig egymás iránt épp ellenséges szülő és gyermek, máskor két testvér felismeri egymást (anagnóriszisz a.m. felismerés), s így létrejöhet a szerencsés megoldás

⁵² Utalás Szophoklész egyik elveszett tragédiájára

Gyakran a barátok bűnei vagy épp a barátokra, vagy idegenekre sújtanak, a szégyen [110] azonban a barátokra hárul: az ilyen barátságot az ápolás abbahagyása révén fel kell bontani és, amint Catót hallottam mondani, inkább lassan megszüntetni, mint elszakítani, hacsak valamilyen rendkívül tűrhetetlen sértés fel nem lángol, amikor is nem helyes és nem becsületes, és ezért nem lehetséges, hogy az elhidegülés és szétválás tüstént meg ne történjék.

Ha pedig, amint történni szokott, vagy a hajlamok, vagy a törekvések valamilyen változása következik be, vagy politikai nézeteltérés merül fel - mint valamivel előbb mondtam, immár nem a bölcsök barátságáról, hanem a hétköznapiakról beszélek -, óvakodni kell annak a látszatától, hogy nemcsak abbamaradt a barátság, hanem ellenségeskedés vette kezdetét, mert semmi sem rótabb, mint azzal hadakozni, akivel egyetértésben éltél. Mint tudjátok, Scipio énmiattam mondta fel Quintus Pompeius barátságát; a politikai nézeteltérés következtében pedig elidegenedett társunktól, Metellustól. Mindkettőt méltósággal, tekintélyesen és nem nehéz lelki fájdalommal viselte el.

Ezért elsősorban arra kell törekedni, hogy a barátok között semmilyen viszálykodás ne legyen; ha valamiféle efféle adódnék, a barátság inkább kialvónak, mint elfojtottnak tűnjék. Óvakodni kell attól is, hogy a barátság ne váljék súlyos ellenségeskedéssé, amiből szóváltás, rágalom, sértés keletkezik. Ha azonban ezek mégis elviselhetők lesznek, ki kell bírni őket, s a régi [111] barátságnak meg kell adni azt a megbecsülést, hogy az legyen bűnös, aki a jogtalanságot elkövette, nem az, aki elszenvedte.

Egyáltalán mindezen bűnök és bajok ellen egyedül az a biztos védekezés, hogy ne kezdjünk nagyon elszietve szeretni arra méltatlanokat.

A barátságra pedig azok méltók, akiket van amiért szeressenek. Ritka fajta! És bizony minden jeles dolog ritka, és semmi sem nehezebb, mint olyant találni, ami a maga nemében minden tekintetben tökéletes. De a legtöbben az emberi dolgokban semmi jót nem találnak, ha nem gyümölcsöző, és barátaik közül, mint a barmokat, leginkább azokat szeretik, akiktől a legnagyobb hasznot remélik húzni.

Ily módon az önmagától és önmagáért kívánt, legszebb és a természettel leginkább egyező barátságot nélkülözik, nem példaképek maguk számára sem abban, hogy felismerjék: a barátságnak ez az ereje milyen és mekkora; mert önmagát mindenki nem azért szereti, hogy szeretetéért valamilyen jutalmat követeljen önmagától, hanem azért, mert mindenki önmagában kedves maga előtt; mert ha ezt nem: viszik át a barátságra is, igazi barát sohasem akad; ez ugyanis az, aki mintegy második énünk.

Mert ha megvan az állatoknál, madaraknál, halaknál, akár mezeiek, akár szelídek vagy vadak, először az, hogy önmagukat szeretik - ez ugyanis együtt születik minden élőlényvel -, azután az, hogy kívánják és keresik azokat a fajtájukbeli [112] állatokat, amelyekhez csatlakozzanak, és ezt vággyal s az emberi szeretethez valami hasonlóval cselekszik, mennyivel inkább természettől eredő ez az emberben, aki önmagát is szereti és a másik után is kutat, akinek a lelkét úgy egyesítse az övével, hogy majdnem egyet alkosson a kettőből.

XXIII. De a legtöbben helytelenül, hogy ne mondjam: tisztességtelenül olyan barátot szeretnének, amilyenek maguk nem lehetnek, és amit maguk nem nyújtanak a barátoknak, tőlük elvárják azt. Illő tehát, hogy először az ember maga legyen jó, azután keressen önmagához hasonlót. Ilyenkor a barátságnak az az állandósága, amelyről már régen értekezünk, megszilárdulhat, ha a jóakarát révén egybekötött emberek először parancsolni fognak vágyaiknak, amelyeknek mások szolgálnak, azután örömmel fogadják a méltányosságot és igazságosságot, és mindent egyik a másikért vállal, s egyik a másiktól soha nem követel mást, csak tisztességes és helyes dolgot, és nemcsak

megbecsüli és szereti a másikat, hanem tiszteli is: mert a barátság legfőbb ékességét veti el az, aki kihagyja belőle a tiszteletet.

Ennélfogva veszedelmesen tévednek azok, akik azt gondolják, hogy a barátságban minden szenvedélynek és bűnnek feltárul a lehetősége: a barátságot a természet az erények támaszának, nem a bűnök cinkosának szánta, hogy - a legfőbb céljához egyedül eljutni képtelen, erény - mással együttműködve és társulva érjen el [113] oda; ha a barátság és az erény között szövetség van, vagy volt, vagy lesz, ezeknek a kíséretét a legjobbnak és legszerencsésebbnek kell tartani a természet legfőbb kincse felé.⁵³

Mondom, ez az a társulás, amelyben minden benne van, amit az emberek kívánatosnak tartanak, a tisztesség, a dicsőség, a lelki nyugalom és az öröm, amelyek ha adva vannak, az élet boldog, és amelyek nélkül nem lehet az. Mivel ez a legjobb és a legfőbb, ha ezt meg akarjuk szerezni, az erényre kell fektetni a főszűlyt, amely nélkül sem a barátságot, sem valamely más kívánatos dolgot elérni nem tudunk; akik az erényt elhanyagolva azt hiszik, hogy barátaik vannak, végül is akkor jönnek rá tévedésükre, amikor valamilyen súlyos eset beláttatja velük.

Éppen ezért - ezt ugyanis gyakrabban mondogatni kell -, miután ítéltél, akkor kell szeretni, s nem azután ítélni, amikor szerettél.⁵⁴ Ám sok kérdésben hanyagságunk miatt is, de különösen barátaink kiválogatása és megszeretése miatt is bűnhődünk; ugyanis fonák tanácsokat adunk s eldöntött ügyet bolygatunk, amitől óv a régi mondás.⁵⁵ Mert amikor a hosszan tartó kapcsolat vagy éppen a kötelezettségek már összekötöttek bennünket, menet közben hirtelen valamilyen sértés keletkezik és megszakítjuk a barátságot.

XXIII. Annál is inkább kifogásolandó a leginkább szükséges dologban az ekkora gondatlanság, mivel a barátság egyedülálló [114] az emberi intézmények között, s hasznosságát illetően mindenki egyhangúan vélekedik.

Igaz, hogy sokan magát az erényt is megvetik, és azt mondják róla, hogy egyfajta magamutogatás és hivalkodás; sokan becsmérik a gazdagságot, olyanok, akik kevéssel beérve élvezetet találnak a silány eledelben és ruházatban; a hivatalokat pedig, amelyeknek a vágya egyeseket lángra lobbant, mily sokan annyira lenézik, hogy semmit sem tartanak hiúbb, semmit jelentéktelenebb dolognak; úgyszintén a többit, ami némelyek számára csodálatosnak tűnik, igen sokan semmire sem becsülik: a barátságról egytől egyig ugyanazt tartják azok is, akik az államügyekkel foglalkoznak, azok is, akik a világ megismerésében és a tudományban lelnek örömet, azok is, akik a közügyektől távol végzik a maguk dolgát, s végül azok, akik teljesen átengedték magukat a gyönyöröknek, mégpedig azt, hogy barátság nélkül az élet semmi, ha csak egy kicsit is szabad emberhez méltón akarnak élni,

A barátság ugyanis nem tudom, miként, mindenkinek az életén átkígyózik, s nem engedi, hogy életünk lefolyásának egyetlen szakasza is ne részesüljön belőle; sőt még ha valaki természettől fogva annyira nyers és rideg, hogy kerüli és gyűlöli az emberek gyülekezetét, amilyen a hagyomány szerint Athénban Timón volt, akiről nem tudom, kicsoda⁵⁶, még az ilyen sem viselhette el, hogy ne keressen fel valakit, [115] akinél kiokádja keserősége mérgét. És ezt leginkább úgy lehetne megítélni, ha olyasmi történnék, hogy egy isten az embereknek ebből a tömegéből kiemelne bennünket és

⁵³ Ez a legfőbb kincs: a tökéletes boldogság

⁵⁴ Theophrasztosz tanácsa, amelyet Plutarkhosznál olvashatunk. L. Plutarchi Scripta moralia. I. Paris 1839. 884.

⁵⁵ Utalás egy régi jogi szabályra: amiben egyszer már döntöttek, azt hiába pereljük

⁵⁶ Híres athéni embergyűlölő, akiről csaknem kétszáz évvel Cicero után Lukianosz írt szellemes dialógust.

valahol a pusztaságban helyezne el, s ott megadva gazdagon és bőségesen mindent, amit a természet kíván, egyedül az emberrel való találkozás lehetőségét venné el: ki lenne olyan elvadult, aki ezt az életmódot el tudná viselni, s akit az egyedüllét ne fosztana meg minden gyönyör élvezetétől!

Tehát igaz az, amit - úgy vélem -, a tarentumi Arkhüasz mondogatott, s amit öregeinktől hallottam emlegetni, akik maguk is más öregektől hallották: ha valaki felemelkednék az égbe s megtekintené a világ természetét és a csillagok szépségét, a csodálatos látvány nem volna gyönyörködtető; ha viszont akadna valaki, akinek meséljen róla, az a legkellemesebb lenne. Az emberi természet tehát cseppet sem kedveli a magányt, hanem mindig támaszért fordul valahova, és a legkedvesebb barátban ez a legédesebb.

XXIV. Ámde noha ugyanaz a természet annyi jelzéssel tudtunkra adja, mit akar, mit kutat, mit kíván, mégis, nem tudom, miképpen, süketek vagyunk, s azt sem halljuk meg, amire figyelmeztet. Mert különféle és sokszoros formája van a barátságnak, és a gyanakvásra meg a sértődésre sok ürügy adódik; ezeket egyrészt kikerülni, másrészt elhárítani vagy elviselni a bölcshez illő; egyedül a sértődést kell kikerülni avégből, hogy a barátságban a haszon is, a hűség is [116] megmaradjon: ugyanis a barátokat gyakorta figyelmeztetni is, pirongatni is kell, ezeket pedig barátilag kell fogadni, mivel jóindulatból fakadnak.

De nem tudom, mi módon, igaz az, amit barátom mond *Az androszi lányban*:⁵⁷

Az engedékenység barátokat szerez,
az igazság gyűlöletet.

Terhes az igazság, ha abból ered a gyűlölet, ami a barátság megmérgezője; ám sokkal terheesebb az engedékenység, mivel a bűnöket elnézve, engedi vesztébe rohanni a barátot; a legnagyobb hiba azonban abban van, aki egyrészt megveti az igazságot, másrészt az engedékenység folytán csalárdá válik. Tehát ebben az egész dologban körültekintően vigyázni kell először arra, hogy a figyelmeztetésből hiányozzék a harag, azután a szidásból a megszégyenítés; az engedékenységekben pedig, mivel szívesen használjuk a terentiusi mondást, legyen nyájasság. A bűnök támasza, a hízélgés maradjon távol, mert nemcsak a baráthoz, hanem egyáltalán szabad emberhez sem méltó, hiszen másként bánunk a zsarnokkal, s másként a baráttal.

Akinek pedig zárva van a füle az igazságra, s így barátjától képtelen azt meghallgatni, annak a boldogulása reménytelen; ismeretes ugyanis Catónak számos mondása közül az, hogy bizonyos tekintetben jobb szolgálatot tesznek a dühödt ellenfelek, mint a szeretőnek látszó barátok: amazok [117] gyakran igazat mondanak, emezek sohasem.⁵⁸ Az viszont képtelenség, hogy a megintettek nem fogadják el azt a rosszul eső tanácsot, amelyet el kellene fogadniok, s azt fogadják el, amelyet nem kellene; ugyanis nem nyugtalankodnak azért, mert hibáztak, s nehezen viselik el a pirongatást; épp ellenkezőleg: fájlalni kellene a hibázást s örvideni a rendreutasításnak.

XXV. Valamint tehát meginteni is, a megintést elfogadni is sajátossága az igaz barátságnak, s egyiket szívélyesen, nem gorombán kell végezni, a másikat türelmesen fogadni, nem háborogva, ugyanígy nyilvánvaló, hogy a barátságnak nincs nagyobb rákfenéje, mint a hízélgés, nyájaskodás, szolgálalkúság; mert a könnyelmű és csalárd embereknek ezt a hibáját minél több néven kell megnevezni; ezek mindent mások gyönyörűségére mondanak, semmit az igazság érdekében.

⁵⁷ A vígjátékíró Terentius barátja volt Laeliusnak, aki itt *Az androszi lány* I. felvonásából idéz (I, 41.)

⁵⁸ Plutarkhosz is írt egy értekezést ezzel a címmel: *Az ellenségek hasznosságáról*.

Mivel pedig mindennemű képmutatás bűnös - mert lehetetlenné teszi az igazság megítélését s elferdíti azt -, éppen ezért a barátsággal is szögesen ellentétes: kiküszöböli ugyanis az őszinteséget, amely nélkül a "barátság" elnevezés értelmét veszti. Mert hiszen a barátság ereje azon alapul, hogy egyazon lélek mondhatni többől áll: ez pedig miképpen lenne lehetséges, ha minden egyesben nem ugyanaz a lélek lakozik és nem minden azonos, hanem változékony, állhatatlan és többféle?

Mert mi lehet oly ingatag, állhatatlan, mint annak a lelke, aki a másiknak [118] nemcsak érzése és akarata, hanem tekintete, egyetlen intése szerint alakul?

Ha valaki tagad, én is tagadok; ha állít,
én is állítok;
végül is arra adom magam, hogy mindennel
egyetértek,

mondja ugyanaz a Terentius, de ő Gnatho⁵⁹ szerepében beszél; az ilyenfajta barátot felkarolni nagy könnyelműség. Gnathóhoz hasonlóak sokan vannak, s ha származás, vagyon, hírnév tekintetében kiemelkedőbbek, hízélgésük bántóbb, mivel hazudozásukhoz járul tekintélyük.

Ha figyelmesek vagyunk, éppúgy fel lehet ismerni a hízélgő barátot, elválasztani őt az igaztól, mint minden cífrát és színleltet az őszintétől és igaztól. Még az olyan gyűlésen is, mely a legtapasztalatlanabbakból tevődik össze, meg tudják ítélni, mi a különbség egyrészt a népszerű, azaz hízélgő és könnyelmű polgár, másrészt az állhatatos, komoly és tekintélyes polgár között.

Mekkora hízélgésekkel férközött be minap Caius Papirius a gyűlésezők bizalmába, amikor törvényt terjesztett elő a néptribunusok újraválasztásáról! Mi elleneztük; de magamról semmit, szívesebben szólok Scipióról: halhatatlan istenek! mekkora tekintélye volt, mekkora méltóság a beszédében, úgyannyira, hogy könnyen a római nép vezérének, nem pedig barátjának gondoltad volna! Hiszen jelen voltak, s a beszéd kezeteiben van! Ily módon a népszerű [119] törvényt a nép szavazatai elutasították. És hogy visszatérjek magamra, emlékeztek: Quintus Maximus, Scipio testvére és Lucius Mancinus consulsága idején mennyire népszerűnek látszott Caius Licinius Crassus törvényjavaslata a papi hivatalról! A testületek kooptálási joga ugyanis átszállott a nép hatáskörébe, mert elsőnek ő vezette be azt, hogy a forum felé fordulva, a népnek tegyen javaslatot. Mégis az ő tetszetős beszédét könnyen legyőzte a mi védelmünkkel a halhatatlan istenek tisztelete. És ez praetorságom⁶⁰ alatt történt, öt évvel azelőtt, hogy consul lettem: ily módon az ügyet nem annyira a főbenjáró tekintély védte meg, mint inkább önmaga.

XXVI. Mert ha a színpadon, azaz a népgyűlésben, ahol legnagyobb helye van a képzelt és kitalált dolgoknak, mégis érvényesül az igazság, ha az feltárul és megvilágosodik, mi legyen a barátságban, amely egészében az igazságon alapul? Ebben, mint mondják, hacsak nem találsz nyitott szívet és a tiedet is fel nem tárod, semmit sem tarthatsz hűségesnek és kipróbálnak, nem szeretsz és nem szeretnek, mivel nem tudod, hogy az mennyire igaz. Ámbár ez a hízélgés, noha veszedelmes, mégsem árthat senkinek, csak annak, akire irányul és abban örömét leli. Ezért van az, hogy leginkább az nyitja ki fülét a hízélgőknek, aki maga is hízélgő magának és ebben rendkívül gyönyörködik.

Egyáltalán, az erény önmagát szereti, mert kiválóan ismeri magát és tudja, hogy [120]

⁵⁹ Terentius *Eunuchus* c. színdarabjában az elősdi szavai (II. 2, 21).

⁶⁰ Praetor: a consul helyettese, főtisztviselő az igazságszolgáltatásban.

menyire kíváncsi: én pedig most nem az erényről beszélek, hanem az erényről való vélekedésről; az erénnyel magával ugyanis nincsenek olyan sokan megáldva, mint amennyien látszani akarnak: ezeknek jólesik a hízélgés; amikor nekik - kívánságuk szerint - költött beszédet tartanak, azt az üres szócséplést dicséretük bizonyosságának vélik. Nem barátság tehát az, amikor az egyik nem akarja meghallgatni az igazságot, a másik készen áll a hazudozásra. A vígjátékokban az éldsdiek hízelgése sem volna számunkra tréfás, ha nem volnának dicsekvő katonák.⁶¹

Thaisz valóban nagy hálával van irántam?⁶²

Elég lett volna azt válaszolni: „Nagy hálával”, de ő azt válaszolta: „Roppant naggyal”. A hízelgő mindig felnagyítja azt, amit nagynak akar az, akinek ő a szája íze szerint beszél.

Ennélfogva, noha ez a hízelgő hazudozás azokra hat, akik a maguk részére elvárják és sugallják, mégis a komolyabbakat és állhatatosabbakat is figyelmeztetni kell, hogy legyenek résen, s ne menjenek lépre a ravasz hízelgésnek. Mert a nyíltan hízelgőt mindenki felismeri, ha nem túlzottan ostoba: buzgón óvakodni kell, hogy amaz ravaszul és titkon túl ne járjon eszeden. Nem valami könnyű ugyanis felismerni, hiszen van, aki az ellentmondással is gyakran hízeleg és veszekedést színlelve tömjénez, és végül kezét nyújt s engedi magát [121] legyőzni, hogy az, akit rászedtek, többet tudni látszodjék. Pedig mi csúnyább, mint ha átejtene? Hogy ez ne következék be, jobban kell óvakodni attól,

Hogy engem! ma valamennyi komikus öreg
bolond előtt
a legfinomabban kiforgass és kigúnyolj.⁶³

Ez ugyanis a színdarabokban is a legostobább szereplő a vigyázatlan és hiszékeny öregek között. De nem tudom, hogyan, a tökéletes emberek, vagyis a bölcsök barátságáról - azt a bölcsességet értem, amely emberhez illőnek tűnik - a felületes barátságra siklott a beszélgetés.⁶⁴ Ezért térjünk vissza arra az elsőre, s valahára azzal fejezzük be.

XXVII. Az erény, ismétlem, Caius Fannius és te, Quintus Mucius, az erény szerzi is, meg is tartja a barátságot; benne megvan ugyanis a dolgok összhangja, megvan a szilárdság, az állandóság; amikor felszínre jön s megmutatja fényét és ugyanazt felismeri és észreveszi másban, közeledik hozzá, és viszont: befogadja azt, ami a másikban van, amiből fellángol vagy a szeretet, vagy a barátság. Tudniillik mind a kettőt a „szeretni”-ről nevezték el;⁶⁵ szeretni ugyanis nem egyéb, mint kedvelni azt, akit szeretsz, minden előny, mindenféle haszon keresése nélkül; persze ez épp a barátságból virágzik ki, még ha te nem is kerested azt. [122] Ezzel a kegyelettel szeretettük mi, ifjak, azokat a híres öregeket: Lucius Paulust, Marcus Catót, Caius Gallust, Publius Nasicát, Tiberius Gracchust, Scipiónk apósát; ez a kegyelet még inkább fényeskedik az egykorúak között, mint amilyenek voltunk én és Scipio, Lucius Furius, Publius Rupilius, Spurius Mummius; mi, az öregek viszont örömlket leltük az ifjak szeretetében, mint a tietekben, mint a

⁶¹ utalás Plautus A dicsekvő katona c. vígjátékára.

⁶² Idézet Terentius Eunuchus c. darabjából (III. 1, 1.).

⁶³ L. az előző dialógushoz írt 40. sz. jegyzetet

⁶⁴ Cicero a XXI. fejezet elején jelezte, hogy áttér a közönséges barátságok ismertetésére, amivel azonban nagyjából adósunk maradt, mert a szóban forgó hat fejezetben erről kevés szó esik

⁶⁵ L. a 37. sz. jegyzetet.

Quintus Tuberóében; még a nagyon fiatal⁶⁶ Publius Rutilius, Aulus Verginius barátságának is örvendek. Mert hiszen életünk és természetünk fejlődése úgy alakult, hogy egyik életkor a másikkól nő ki, s leginkább az a kíváncsi, hogy az egykorúakkal, akikkel mintegy a rajtvonaltól együtt indultál el, ahogy mondani szokás, a célponthoz is ugyanazokkal érkezzél.

De mivel az emberi dolgok esendők és mulandók, mindig keresni kell valakiket, akiket szeressünk, és akik minket szeressenek; ha ugyanis eltűnik a szeretet és a jóindulat, eltűnik minden öröm az életből. Számomra persze Scipio, jóllehet hirtelen hunyt el, mégis él és mindig élni fog; mert ennek a férfinak az erényét szerettem, s az nem múlik el. Nem csupán nekem egyedül forog a szemem előtt, aki azt mindig értékeltem, hanem fényes és kimagasló lesz az utódok számára is: nem vágyik vagy remél nagyobbat soha senki, aki ne az ő emlékezetét és képét kívánná maga elé állítani.

Valóban, valamennyi dolog közül, amelyeket számomra a szerencse vagy a [123] természet megadott, semmim sincs, amit összehasonlíthatok Scipio barátságával: államügyekben egyetértés, magánügyekben jó tanács volt ebben a barátságban, és ugyanakkor örömteli nyugalom is. Soha a legkisebb dologban sem sértettem meg, pedig ezt megéreztem volna; semmit sem hallottam tőle, amit magam is nem akartam; egy volt a lakásunk, ugyanazt az edelt ettük, mégpedig közösen, s nemcsak a katonáskodás alatt voltunk együtt, hanem kóborlásokon, falusi utazásokon is.

És mit mondjak az állandó megismerési és tanulási törekvésünkről, amellyel - a nép szemétől távol - minden szabad időnköt töltöttük! Ha e dolgok felidézése és emlékezete vele együtt elpusztult volna, a legszeretőbb és legközelebb álló férfi utáni vágyat semmiképpen sem tudtam volna elviselni. Ezek azonban nem szűntek meg, inkább erőre kapnak és növekednek gondolkodásomban és emlékezetemben, s ha valami teljesen megfosztana tőlük, önmagában az életkorom mégis nagy vigasztalást nyújtana; ebben a vágyakozásban ugyanis már nem élhetek sokáig; minden, ami rövid ideig tart, elviselhető kell hogy legyen, még akkor is, ha nagy.

A barátságról ezeket tartottam szükségesnek elmondani; benneteket pedig arra buzdítlak: az erényt — amely nélkül barátság nem lehetséges — olyan magas helyre állítsátok, hogy annak kivételével semmit se tartsatok előbbvalónak a barátságnál. [124]

⁶⁶ Római felfogás szerint a fiatal kor a harmincadik életévig tart, vagy még tovább.

Jegyzetek

A kiadásról

Hazánkban a Cicero iránti érdeklődés a középkorban vette kezdetét, majd később új lendületet kapott a humanistáktól Nicolaus Olahus, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Nicolae Costin és más jeles magyar és román humanisták, írók előtt Cicero példája lebegett, amikor magas nyelvi és stíluseszményeket tűztek maguk elé. A hazai iskolák tanulmányi rendje is régóta helyet biztosított Cicerónak, akiben a régiek nemcsak a latin stílus utolérhetetlen mesterét tisztelték, hanem a római hazafit is. Ilyenformán nem véletlen, hogy korán felléptek Cicero fordítói is; népes seregükből itt csak e kötet két dialógusának átültetőiről emlékezünk meg, e felsorolással tisztelegve az elődök előtt, akiknek a munkássága előkészítette a modern szöveget. Az öregségről fordítói: Kovásznai Sándor, Kvár 1782; Virág Benedek, Pest 1803; Fábián Gábor, Pest 1868; Latkóczy Mihály, Bp. 1898; Némethy Géza, Bp. 1916. A barátságról fordítói: Fábián Gábor, Pest 1868; Némethy Géza, Pest 1886; Maróti Egon, Bp. 1974. Némethy 1916-os fordításából átvettünk egyes véglegesnek tűnő megoldásokat; felhasználtuk továbbá Trencsényi-Waldapfel Imrének a Némethy- szöveg 1958-as kiadásához készített jegyzetei egy részét is. Román fordítások: Az öregségről: Andreiu P. Liviu, Blaj 1897; C. S. Stoicescu, Buc. 1908; Aristotel Pârcălabescu, Buc. 1973. A barátságról: N. G. Krupenski, Buc. 1894; N. Derera, Buc. 1898 (ennek új kiadásai: 1899, 1907); G. Nica, Iași 1926; Max Richter, Buc. 1931; Profesori asociați, Buc. 1935; Aristotel Pârcălabescu, Buc. 1973.

Jegyzetek a bevezető tanulmányhoz

- 1 Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. Máthé Elek. II. Bp. 1978. 411. (Cicero 49. fej.)
- 2 Cassius Dio: *Római történet*. XI. 54. [125]
- 3 Cicero: *Epistulae ad familiares*. V. 12, 1.
- 4 Plutarkhosz, i.m. II. 366. (Cicero 4. fej.)
- 5 Literatură latină. Ford. Gabriela Creția. Buc. 1972. 213.

Jegyzetek a Cicero-szöveghez

Az öregségről

- 1 Idézet Ennius Annales c. eposzából. L. Fragmenta poetarum Romanorum (a továbbiakban: FPR). Collegit et emendavit A. Baehrens. Lipsiae 1886. 91.
- 2 Cicero barátja, Titus Pomponius Atticus, több, mint húsz évig Athénban élt (i. e. 88-66), s innen kapta az Atticus melléknevet.
- 3 Célzás a Iulius Caesar meggyilkolása utáni zavaros politikai viszonyokra.
- 4 Fiatalkorában ugyanis Cato élesen szembefordult mindennel, ami görög eredetű.
- 5 Kortársai Catót a bölcs (sapiens) melléknévvel tisztelték meg.
- 6 A gigászok Uranosz és Gaia fiai, kigyólabú óriások, akik fellázadtak az istenek ellen; csak a halandó Héraklész segítségével sikerült legyőzni őket.

7 A consulság a legfőbb polgári és katonai hatalmat jelentő tisztség a római köztársaságban.

8 Széripheosz: kis sziget az Égei tengerben; a római korban gyakran száműzetés helyéül szolgált. A szóban forgó esetet 1. Plutarkhosz, i.m. I. 259. (Themisztoklész 18. fej.)

9 I. e. 233-ban.

10 Quaestor: gazdasági, pénzügyi hatáskörrel felruházott főhivatalnok.

11 Az említett törvény megtiltotta, hogy valaki pénzt vagy más adományt fogadjon el peres ügyekben nyújtott segítségért.

12 Ennius, i.m. (FPR 86.)

13 Vö. Titus Livius: A római nép története a város alapításától. Ford. Muraközy Gyula. Bp. 1982. XXVII. 25.

14 Néptribunus: a nép képviselője; tisztségét választás útján nyerte el. [126]

15 Picenum: közép-itáliai tartomány. Gallia itt nem a mai Franciaországot jelenti, hanem egy területet az Adriai-tenger mellékén.

16 Madárjós: pap, aki a madarak röptéből, vonulásából következtetett az eljövendő eseményekre.

17 Ennek a neve is Quintus Fabius Maximus volt, consuli tisztséget viselt i. e. 213-ban.

18 Az említett mű Athén dicséretéről szól.

19 Athenaei *Dipnosophistarum libri XV*. Recensuit G. Kaibel. Lipsiae 1890. 209. (XII. 548d.)

20 Ennius, i.m. (FPR 97.)

21 Quintus Voconius Saxa i. e. 169-ben javasolt öröklési törvénye gátat akart vetni a nők meggazdagodásának és a régi római családok elszegényedésének.

22 Lucius Paulus a fiatalabb Scipio Africanus apja volt, akit az idősebb Scipio Africanus fia, Publius Cornelius Scipio örökbe fogadott.

23 A római köztársaság kormányzó testülete; tagjainak száma a kezdeti százról Cicero koráig hatszázra emelkedett.

24 Ennius, i.m. (FPR 80.)

25 Az erkölcsök és részben a pénzügyek felügyeletével megbízott főtisztségviselő.

26 Tribunus: magas rangú katonatiszt. Legatus: tartományi helytartó vagy hadseregparancsnok.

27 Ismeretes, hogy a senatusban bármilyen ügyben mondott véleményt, Cato mindig ezekkel a szavakkal fejezte be szónoklatát: „Véleményem szerint Karthagót el kell pusztítani.” Plutarkhosz, aki erről hírt ad (Cato 27. fej.), azt is közli, hogy Catóval ellentétben Publius Scipio Nasica mindig így fejezte be beszédét: „Véleményem szerint Karthagónak fenn kell maradnia.”

28 A senatus szó valóban a senexből (öreg) származik.

29 *Naevius: Saturarum sive ludorum libri II*. (FPR 52.)

30 Cato azért tanulmányozta a sírfeliratokat, hogy adatokat gyűjtsön Eredetek c. művéhez.

31 A később samnitoknak nevezett szabinok kezdetben Közép-Itália hegyes vidékeit lakták, idővel azonban más tájakon is megtelepedtek. [127]

32 Ezt és a következő két idézetet 1. Scaenicae Romanorum poesis fragmenta, recognovit Otto Ribbeck (a továbbiakban SRPF), II. Lipsiae 1898. 80, 46, 75.

33 Plutarkhosz, i.m. I. 170, 205 (Szolón 2. és 31. fej.)

34 Xenophón: Kürosz nevelkedése. Ford. Fein Judit. Bp. 1979. 301. (VIII. 7.)

35 Pontifex maximus: a köztársaság idején négy, a császárkorban tizenöt tagból álló papi testület vezetője, főpap.

36 Íliász. I. 249. Ford. Devecseri Gábor,

37 Mükenai királyáról, Agamemnónról van szó, aki a trójai háborúban az akháj hadak fővezére volt.

38 Íliász. II. 371-372.

39 Centurio: magas rangú katonatiszt, aki a legio kisebb egységét, a centuriát vezette.

40 SRPF II. 85. — A mai szóhasználatnak megfelelően „komikus vén bolondok”-at fordítottunk, bár a szövegben, „vígjátékban szereplő vén bolondok” áll.

41 A cliens félig szabad római polgár, akit előkelő személyek pártfogoltak.

42 Eredetek (Origines) c., töredékesen fennmaradt művében Cato megírta a rómaiak történetét. Könyvének az ad különös jelentőséget, hogy az előző római történetírókkal ellentétben nem görögül, hanem latinul írt.

43 A Püthagoraszhoz tulajdonított életszabályok között van az is, hogy elalvás előtt számba kell venni az elmúlt napot és megvizsgálni, miben hibáztunk, mit végeztünk el, milyen kötelességet mulasztottunk el.

44 A caudiumi ütközetben i. e. 321-ben a rómaiak csúfos vereséget szenvedtek a szamnitoktól.

45 Lucius Camillus és Appius Claudius Crassus i.e. 349-ben voltak consulok.

46 Célzás Epikuroszra.

47 Platón: Timaios. 69.

48 A Nagy Istenanya: Kübelé, a természet teremtető, éltető erejének kisázsiai megszemélyesítője, akinek a kultuszát i. e. 204-ben Cato quaestorsága [128] alatt honosították meg Rómában azon az alapon, hogy a rómaiak - az Aeneas-mitosz szerint - trójai eredetűek.

49 A megfelelő görög szavak: szümpószion, illetve szündeipnon.

50 Az asztalfőnök megszabta az evés-ivás, a felköszöntések sorrendjét.

51 Xenophón: Szümpószion. II. 26.

52 Sabinumban Catónak falusi birtoka volt.

53 Platón: Az államról. 329.

54 A püdnai ütközet (i. e. 168) előtt előre közölte a katonákkal a bekövetkező holdfogyatkozást, és bátorította őket, hogy ezt a természeti jelenséget ne tekintsék kedvezőtlen előjelnek.

55 Naevius eposzt írt az első pun háborúról, Plautus volt a leghíresebb római vígjátékíró.

56 Ennius, i.m. (FPR 90.)

57 L. a 33. sz. jegyzetet (VIII. fej.)

58 Az etimológia hibás: a boronálás az occa (borona) szóból ered, míg a fénytől elzárva (occaecatium) kifejezés a caecus (vak) szóból jön.

59 Latin elme: *De re rustica*.

60 Hésziodosz művének címe; Munkák és napok.

61 Homérosz és Hésziodosz között nincs "sok évszázad", legfeljebb egy, vagy még annyi sem.

62 Odüsszeia. XXIV. 226-231.

63 Dictator: nagy veszedelem idején hat hónapra teljhatalommal kinevezett államvezető.

64 Xenophón: *A gazdálkodásról*. IV. 20.

65 Az öregkor kezdetét a rómaiak a 45. életévtől számították.

- 66 L. Plutarchi Scripta moralia II. Paris 1891. 972.
67 Uo. 290.
68 Terentius ismert vígjátéka, latinul Adelphoe.
69 Cato fia i. e. 152-ben halt meg, vagyis két évvel a dialógus feltételezett időpontja előtt.
70 Az egyik tizenkét éves korában, a másik tizennégy évesen halt meg, az első három nappal az atyja tiszteletére rendezett győzelmi ünnepség előtt, a második három nappal utána. [129]
71 A római színdarabok befejező, a nézőkhöz intézett felszólítása.
72Türannosz: ókori görög államvezető, aki a hatalmat erőszakkal ragadja magához s a kereskedőkre, pénzemberekre, kézművesekre és részben a népre támaszkodva harcol a nemzeti arisztokrácia ellen.
73 Plutarkhosz, i.m. I. 205. (Szolón 31. fej.)
74 Ezt a verset Szolón költőtársához, Mimnermoszhoz intézte. L. Frühgriechische Lyriker. I. Deutsch von Zoltan Franyó, griechischer Text bearbeitet von Bruno Snell, Berlin 1971. 49.
75 Idézet Ennius egyik epigrammájából, 1, FPR 125.
76 Lucius Paulus elesett az i. e. 216-ban Hannibal ellen vívott cannae-i ütközetben, viszont tisztvársa, Caius Terentius Varro, aki az ütközet idő előtti megkezdését javasolva a vereség előidézője lett, ségyenteljesen megfutamodott. Ebben az ütközetben a történetírók adatai szerint hetvenezer római pusztult el, míg Hannibal mindössze hat-ezer embert veszített.
77 Tudniillik Dél-Itáliában alapított iskolát.
78 Xenophón: Kürosz nevelkedése. I.h.
79 Cicero elírása: Médeia ugyanis Aiszónt, Iászón apját fiatalította meg, míg Peliaszt, Aiszón trónjának bitorlóját, lányaival darabokra vágatta, de nem támasztotta fel megfiatalítva, mint ígérte, hanem halva hagyta.
80 Tudniillik halott fiához.
81Cicero főleg Epikuroszra és követőire céloz, akik tagadták a lélek halhatatlanságát.

A barátságról

- 1 Az előkelő római fiatalokat apjuk vagy valamelyik közeli rokonuk beajánlotta egy-egy neves közéleti személyiséghez, s rájuk bízta nevelésüket.
2 Cicero Atticushoz intézi szavait, mert művét neki ajánlotta.
3 Ebben a kötetben az első dialógus.
4 Amikor az öregségről szóló művét írta, [130] Ciceró hatvanhárom éves volt, Atticus pedig hatvanhat.
5 Delphoiban (latinul Delphi) az Apollón-templomban volt olvasható ez a felirat: „Ismerd meg önmagadat.” A mondást, amelyet Cicero más műveiben is idéz, egyesek a milétoszi Thalésznek tulajdonítják.
6 Cato i. e. 149-ben halt meg, a dialógust Cicero Scipio halála évére, 129-re rögzíti.
7 A hét görög bölcs az i. e. VII-VI. században: korinthuszi Periandrosz, milétoszi Thalész, athéni Szolón, mütilénéi Pittakosz, lündoszi Kleobulosz, priénéi Biasz, lakedaimóni Khilón. A névsor a különböző szerzőknél változik.
8 Szókratészről van szó.

9 Hasonlított ez a mondás Biasz híres kijelentéséhez: „Mindenemet magammal hordom.”

10 Nona: a hónap hetedik vagy ötödik napja.

11 A madárjósok külön testületet alkottak.

12 Eufemisztikus kifejezés, mert itt a beszélő Scipio halálára utal.

13 L. az előző dialógus 69. sz. jegyzetét.

14 Eddig Laelius hol Fanniushoz, hol Scaevolához intézte szavait.

15 Ez a tévhit abban áll, hogy a halál kellemetlenség annak, aki elszenvedi.

16 A törvény negyvenhat éves kort írt elő, ő pedig harminchat évesen elnyerte a consuli méltóságot.

17 Később, mert a numantiai háború már nyolc éve dúlt s Scipio elődei sorozatos vereségeket szenvedtek.

18 Karthago és Numantia.

19 Célzás Az idősebb Cato vagy az öregségről c. dialógusra.

20 Aemilianus Scipiót egy reggel holtan találták ágyában; híre járt, hogy politikai ellenfele, Caius Gracchus megfojtatta, vagy tulajdon felesége megmérgezte.

21 Az ókori Rómában így szólították meg a törvényhozó testület, a senatus tagjait.

22 Az ókori Latium lakói, a Rómával eleinte [131] szövetséges, később alárendelt latin városok polgárai.

23 Epikurosz követőire utal.

24 Püthagorasz hívei, valamint Szókratész.

25 Püthagorasz követői, akik a Nagy-Görögországnak nevezett Szicíliában és Dél-Itáliában fejtették ki tevékenységüket.

26 Utalás Cicerónak A köztársaságról készített értekezésére.

27 Az imént említett értekezés befejező része, amely az irodalmi köztudatban a *Scipio álma* címet viseli.

28 Platón gondolatmenete, vö. Phaidón. 80, 81. és 107, 108.

29 Az Epikurosz követőinek a felfogása.

30 Cicero itt az íróktól gyakran emlegetett mitikus barátságokra, illetve barátokra utal: Thészeusz és Peirithoosz, Akhilleusz és Patroklosz, Oresztész és Püladész, valamint Damón és Phintiasz.

31 Ezt a szokást Rómában a görög Karneadész honosította meg, akinek az előadásait huszonöt évvel korábban Laelius is hallgatta.

32 A sztoikusok fő életszabálya ez volt: a természetnek megfelelően élni.

33 Utalás a sztoikusokra.

34 Idézet Ennius egyik, műfajilag meghatározatlan verséből, l. FPR 135.

35 Empedoklészről van szó.

36 Célzás Cicero A köztársaságról c. művének a keretére.

37 A latinban az *amor* (szeretet, szerelem) és az *amicitia* (barátság) szavak azonos töből erednek.

38 A gyermekek ruházatukat (*praetexta toga*) a férfikor kezdetét jelentő tizenhat éves korban cserélték fel a férfiruházattal (*toga virilis*).

39 A valóságos és az ideális ellentéte.

40 Célzás Scipio Nasicára, Caius Gracchus gyilkosára: a senatus Pergamonba küldte, hogy a népharagtól megmeneküljön.

41 A rómaiak időnként a szóbeli szavazás helyett bevezették a táblákra írt, vagyis titkos szavazást. [133]

42 Gabinius néptribunus törvénye bevezette a titkos szavazást az előjárók választásánál (i. e. 139); két évvel később Cassius javaslatára a törvényt szélesebb körben is alkalmazták.

43 Célzás a kűrénai iskola híveire. Az itt következő gondolatmenet megtalálható Euripidész Hippiólitosz c. tragédiájában is (253-257), s úgy tűnik, Cicero innen vette át a kifejezéseket.

44 A mondat vége csaknem szó szerinti fordítás az említett tragédiából (258-260).

45 A sztoikusokra.

46 Földre hull, kiömlik, több tevődik: a piaci árusok mérési tevékenységéből vett kifejezések.

47 Aggályt, félelmet, visszatetszést: mint a fordításban, úgy az eredetiben is az első szó két szótagos, a második három, a harmadik négy szótagos; a fokozás is egyike Cicero stíluseszközeinek.

48 Itt Cicero ellentmond annak, amit a X-XIII. fejezetekben hirdetett.

49 L. SRPF I. 82.

50 A mondas görög eredetű. L. Aristoteles: Nikomachosi ethika. Ford. Szabó Miklós. Bp. 1942. II. 122.

51 Célzás az ókori színdarabok gyakori záró jelenetére, amelyben az egymástól rég elszakadt s egy ideig egymás iránt épp ellenséges szülő és gyermek, máskor két testvér felismeri egymást (anagnóriszisz a.m. felismerés), s így létrejöhet a szerencsés megoldás.

52 Utalás Szophoklész egyik elveszett tragédiájára.

53 Ez a legfőbb kincs: a tökéletes boldogság.

54 Theophrasztosz tanácsa, amelyet Plutarkhosznál olvashatunk. L. Plutarchi Scripta moralia. I. Paris 1839. 884.

55 Utalás egy régi jogi szabályra: amiben egyszer már döntöttek, azt hiába pereljük.

56 Híres athéni embergyűlölő, akiről csaknem kétszáz évvel Cicero után Lukaniosz írt szellemes dialógust.

57 A vígjátékíró Terentius barátja volt Laeliusnak, aki itt Az androszi lány I. felvonásából idéz (I, 41.). [133]

58 Plutarkhosz is írt egy értekezést ezzel a címmel: *Az ellenségek hasznosságáról*.

59 Terentius *Eunuchus* c. színdarabjában az elősdi szavai (II. 2, 21).

60 Praetor: a consul helyettese, főtisztviselő az igazságszolgáltatásban.

61 utalás Plautus A dicsekvő katona c. vígjátékára.

62 Idézet Terentius *Eunuchus* c. darabjából (III. 1, 1.).

63 L. az előző dialógushoz írt 40. sz. jegyzetet.

64 Cicero a XXI. fejezet elején jelezte, hogy áttér a közönséges barátságok ismertetésére, amivel azonban nagyjából adósunk maradt, mert a szóban forgó hat fejezetben erről kevés szó esik.

65 L. a 37. sz. jegyzetet.

66 Római felfogás szerint a fiatal kor a harmincadik életévig tart, vagy még tovább. [134]

Névjegyzék

Cicero két dialógusában főleg római nevekkal találkozunk. Mivel ezek leggyakrabban a mai keresztnévnek megfelelő praenomennel kezdődnek, átutalunk az ún. *nomen* gentilére, a *nemzetség* nevére (pl. *Caius Fabricius* I. *Fabricius Luscinus*, *Caius*, vagy, amennyiben viselője így szerepel a köztudatban, az ún. *cognomen*re (pl. *Cato*, *Marcus Porcius*); előbbi a mi vezetéknévünknek felel meg, utóbbi hasonlít a régi előnévhez, máskor érdemek elismerését jelenti, de lehet gúnynev is.

Acilius Balbus, Manius — i. e. 150-ben consul.

Acilius Glabrio, Manius - jeles hadvezér, consul i. e. 191-ben, aki a híres thermopülai szorosnál győzelmet aratott Antiokhosz szír uralkodó fölött.

Acilius, Lucius — Cato idősebb kortársa.

Aelius Paetus, Sextus — consul i. e. 198-ban, jogtudós, aki magyarázatokat írt a tizenkét táblás törvényhez.

Aemilius Lepidus, Marcus — előbb consul, majd i. e. 180-ban pontifex maximus.

Aemilius Papus, Quintus — consul i. e. 282-ben.

Aemilius Paulus, Lucius — consul i. e. 219-ben és 216-ban, apja Aemilius Paulus Macedonicus, Luciusnak.

Aemilius Paulus Macedonicus, Lucius (?-i. e. 160) — i. e. 168-ban legyőzte Perszeusz makedón királyt. Egyik fiát id. Scipio Africanus adoptálta. Ő létesítette az első könyvtárat Rómában.

Aetna — szicíliai tűzhányó; egyes mítoszok szerint Vulcanus (Héphaisztosz), isten kovácsműhelye volt a vulkán belsejében.

Africanus I. Scipio, id.

Agamemnón — Atreusz fia, Klütaimnésztra férje, a Trója ellen harcoló akháj sereg fővezére. Hazatérése után felesége meggyilkolta.

Aiasz — Telamón fia, Akhilleusz mellett a legvitézebb görög harcos Trója falai alatt. [135]

Ambivius Turpio, Lucius (i. e. II. sz.) — híres színész.

Apollón — Zeus és Létó fia, Artemisz ikertestvére, a költők, jósök pártfogója, a múzsák karvezetője.

Appius Claudius Caecus — római politikus, consul i.e. 307-ben és 296-ban; az ő javaslatára kezdték építeni a róla elnevezett országutat (Via Appia) s az első római vízvezetékét. Mint író, verses szentenciagyűjteményt hagyott hátra, de hatása kiterjedt a művelődés számos más területére. A senatorok közé rabszolga származású férfiakat is felvétel.

Appius Claudius Cento - consul i.e. 240-ben.

Appius Claudius Crassus — consul i.e. 349-ben.

Arganthóniosz — Tartésszosz dúsgazdag uralkodója i. e. 600 körül. Egyesek szerint 120, mások szerint 150 évet élt.

Ariszteidész — görög politikus, akit Themisztoklész száműzetésbe küldött.

Arisztán — görög bölcselő i.e. 225 táján; műveit sok mitológiai példázattal tarkította.

Arkühüasz (i.e. IV. sz.) — görög bölcselő, politikus, hadvezér, Platón barátja. Mint filozófus, Püthagorasz követői közé tartozott.

Athén - Attika fővárosa, az ókori görög szellemi élet középpontja.

Atilius Calatinus, Aulus - római politikus, i.e. 258-ban és 254-ben consul, 249-ben dictator.

Atilius Regulus, Marcus - előkelő római, aki pun fogságba esett s i.e. 250-ben hazaküldték, hogy Karthago érdekeit képviselje; Regulus ezt nem tette meg, sőt a rómaiakat háborúra tüzelte Karthago ellen. Adott szavát megtartva visszatért a pun fővárosba, ahol kivégezték.

Atticus, Titus Pomponius - Cicero és Cornelius Nepos, a neves történetíró barátja, dúsgazdag férfi, aki mindig távol maradt a politikától s lelki nyugalmát Epikurosz filozófiájában kereste. Az Atticus melléknevet onnan kapta, hogy 23 évig élt görög földön. Rokona is volt Cicerónak, mert testvére, Pomponia, Cicero öccséhez ment feleségül. [136]

Aulus Verginius l. Verginius, Aulus

Ázsia — római tartomány Kisázsia nyugati részén.

Biasz (i. e. VI. sz.) — ókori görög bölcselem.

Blossius Cumanus, Caius — Tiberius Gracchus barátja és tanítója, aki i. e. 129-ben öngyilkos lett.

Caecilius Metellus, Lucius — consul i. e. 251-ben és 247-ben.

Caecilius Statius (?-i. e. 168) — kelta rabszolgából lett római drámaíró, aki görög színdarabokat dolgozott át.

Caepio l. Servilius Caepio, Cnaeus

Caius l. Gracchus, Caius Sempronius

Caius Blossius Cumanus l. Blossius Cumanus, Caius

Caius Carbo l. Papirius Carbo, Caius

Caius Cato l. Cato, Caius Porcius

Caius Duillius l. Duillius, Caius

Caius Fabricius l. Fabricius Luscinius, Caius

Caius Fannius l. Fannius Strabo, Caius

Caius Flaminius l. Flaminius, Caius

Caius Gallus l. Sulpicius Gallus, Caius

Caius Laelius l. Laelius Sapiens, Caius

Caius Licinius Crassus l. Crassus, Caius Licinius

Caius Papirius l. Papirius Carbo, Caius

Caius Pontius Samnites l. Pontius Herennius Samnites, Caius

Caius Salinator l. Salinator, Caius Livius

Caius Servilius Ahala l. Servilius Ahala, Caius

Capitolium — Róma egyik dombja, ahol Jupiter, Iuno és Minerva temploma emelkedett.

Capua — ősi itáliai város, Campania fővárosa.

Carbo, Caius Papirius — néptribunus i. e. 131-ben.

Carvilius Maximus Rugas, Spurius — consul i. e. 228-ban.

Cassius l. Cassius Longinus Ravilla, Lucius Cassius Longinus Ravilla, Lucius — consul i. e. 127-ben.

Cassius Vecellinus, Spurius — i. e. 267-ben földreformot javasolt; politikai ellenfelei egy szikláról a mélybe vetették. [137]

Cato, Caius Porcius — Cato, a jogi szakíró fia, Tiberius Gracchus parthíve. Száműzték Rómából, mert engedte magát megvesztegetni Iugurthától.

Cato maior, Marcus Porcius (i. e. 234-149) - az "idősebb" Cato, római államférfi, író. Legismertebb, egészében fennmaradt műve a *De agri cultura* (A földművelésről): ezzel

vált a római próza egyik megalapozójává. Szigorú erkölcsű, konzervatív ember volt, aki a senatusban Karthago teljes elpusztítását követelte minden felszólalásában.

Cato, Marcus Porcius (?- i. e. 152) Cato maior fia, jogi szakíró.

Cento l. Claudius Cento, Caius

Cethegus, Marcus Cornelius — *consul* i. e. 204-ben.

Cincinnatus, Lucius Quinctius — *consul* i. e. 460-ban, dictator 458-ban és 439-ben. Az ekeszarv mellett kapta a hírt, hogy dictatorrá nevezték ki s feladata megoldása után ugyanoda tért vissza.

Cincius Alimentus, Marcus — néptribunus i. e. 204-ben; egyik törvénye megtiltotta, hogy az ügyvédek pénzt fogadjanak el ügyfeleiktől.

Claudius Cento, Caius — *consul* i. e. 240-ben.

Cnaeus Scipio l. Scipio, Cnaeus Cornelius

Coriolanus, Cnaeus Marcus (i. e. V. sz.) — római politikus, hadvezér. Amikor meg akarta szüntetni a néptribunusi tisztséget, a népgyűlés elítélte. Coriolanus bosszúból átpártolt Róma ellenségeihez, a volszkokhoz, akiket hazája ellen vezetett. Nehéz helyzetükben a rómaiak követségbe küldték hozzá anyját, Veturiát és feleségét, Volumniát. A két asszony kérésére Coriolanus visszatérésre bírta a volszkokat, akik csalódásukban megölték.

Coruncanius, Tiberius — *consul* i. e. 281-ben, az első plebejus, aki elnyerte a pontifex maximusi tisztséget. Sikerrel harcolt Pürrhosz király ellen.

Coruncaniusok l. Coruncanius, Tiberius

Crassus, Caius Licinius — néptribunus i. e. 145-ben.

Crassus, Publius Licinius — jogtudós, pontifex maximus, majd i. e. 205-ben *consul*.

Curius Dentatus, Manius — *consul* i. e. 290-ben, [138] 275-ben és 274-ben, Pürrhosz király leverője. A hadizsákmányból csak egy egyszerű fakupát fogadott el, hogy azzal mutasson be hálaáldozatot. Több fontos közmunka (csatornázás, mocsarak kiszárítása) fűződik nevéhez.

Curiusok l. Curius Dentatus, Manius

Decimus Brutus l. Iunius Brutus, Decimus

Decius Mus, Publius (?-i. e. 295) — hadvezér, *consul*; a csatatéren lelte halálát.

Decius Mus, Publius (?-i. e. 340) — az előző Decius Mus apja.

Démokritosz (i. e. kb. 460-370) — az ókori materializmus egyik nevezetes képviselője; azt tanította, hogy minden atomokból áll; be nem bizonyított állítások szerint Platón mint az idealizmus képviselője el akarta égetni könyveit.

Diogenész (i. e. II. sz.) — sztoikus bölcsele, akit két társával Athénból Rómába küldtek azzal a megbízással, hogy kérjék a hadisarc elengedését.

Duilius, Caius — *consul* i. e. 260-ban, a római hajóhad győztes parancsnoka a punok ellen; a hagyomány szerint hajóit egy partra vetődött karthagói hajó mintájára építtette.

Duilius, Marcus — az előző Duilius apja.

Ennius, Quintus (i. e. 239-169) — az egyik legrégebbi római költő, a latin hexameter és pentameter megalkotója. Főművét, az *Annales*t (Évkönyvek) az *Aeneis* megjelenéséig nemzeti eposznak tekintették. Drámákat, lírai költeményeket is írt.

Fabius Cunctator, Quintus Maximus (?-i. e. 203) — kitűnő hadvezér, Hannibal ellenfele, ötszörös *consul*. A *Cunctator* (a. m. késlekedő) melléknevet onnan kapta, hogy nem sietett ütközetbe bocsátkozni a punokkal, hanem állandóan halogatta a döntő összecsapást, így fárasztva ki az ellenséget.

Fabius Maximus Aemilianus, Quintus — consul i.e. 145-ben, a Scipiók körének tagja.

Fabircius Luscinus, Caius — consul i. e. 282-ben és 278-ban; szigorú életelveket valló jellemes hadvezér, aki elutasította egy áruló görög [139] katonának azt az ajánlatát, hogy megmérgezi ellenfelét, Pürrhosz királyt.

Fabirciusok 1. Fabircius Luscinus, Caius

Fannius, Marcus - Fannius Strabo, Gaius apja.

Fannius Strabo, Caius — történész és szónok, Laelius sógora, consul i. e. 122-ben.

Flaccus 1. Valerius Flaccus, Lucius

Flaminius, Caius (? - i. e. 217) — néptribunus, Hannibal ellenfele; a csatatéren esett el.

Flaminius, Lucius Quinctius — consul i. e. 192-ben; 184-ben erkölcstelensége miatt kizárták a senatusból.

Flaminius, Titus Quinctius — consul i. e. 150-ben.

Flaminius, Titus Quinctius (i. e. 228-174) — hadvezér és államférfi, i. e. 197-ben legyőzte V. Fülöp makedón királyt és visszaállította a görög városállamok függetlenségét.

Furius Camillus, Lucius — consul i. e. 349-ben.

Furius Philus, Lucius — consul i. e. 136-ban, a Scipiók körének tagja. Becsületességére jellemző, hogy politikai ellenfeleit segítőtársakként magával vitte Hispaniába, ahol együtt kormányoztak.

Gabinus, Aulus — néptribunus i. e. 139-ben.

Gades — hispániai város, a mai Cadix.

Gallia - római tartomány, mely két részből állott: az Alpokon inneni Gallia (a mai Észak-Itália), és az Alpokon túli Gallia (a mai Franciaország, Belgium, valamint Svájc egy része).

Gallus 1. Sulpicius Gallus, Caius

Gnatho — az elősdi neve Terentius *Eunuchus*. (A herélt) c. színdarabjában.

Gorgiasz (i. e. kb. 483-375) — szicíliai eredetű görög Szónok, bölcselő, Empedoklész tanítványa; idővel Athénban telepedett le.

Gracchus, Caius Sempronius (i. e. 153-121) — római politikus, nagyszerű szónok.

Gracchus, Tiberius Sempronius (i. e. 163-133) — néppárti politikus, akit a reformjait ellenző római arisztokrácia meggyilkoltatott. [140]

Hannibal (i. e. kb. 249-183) - ragyogó tehetségű pun hadvezér és államférfi, Róma ádáz ellensége. Karthago legyőzése után külföldre menekült s amikor a rómaiak kiadatását kérték, öngyilkos lett.

Héraklész — latin helyesírással: Hercules; Zeusz és Alkméné fia, nagyerejű hős, számos mítosz szereplője; többek között Euröszttheusz szolgálatában tizenkét, roppant erőt, egyben ügyességet igénylő feladatot teljesített.

Hésziodosz (i. e. VII. sz.) — a Homérosz utáni idők első ismert görög költője. Legismertebb műve a *Munkák és napok* c. tanköltemény, a földművesek kézikönyve.

Hispania — római tartomány, a mai Spanyolország.

Homérosz (i. e. VIII. sz.) — az *Iliász* és az *Odüsszeia* feltételezett költője.

Iszokratész (i. e. 436-338) — görög szónoklás-tanár, író. Szemben Démoszthenésszel, támogatta a makedónok terjeszkedését, mert azt várta, hogy egyesítik a széthúzó görög államokat és világszerte elterjesztik a görög kultúrát.

Iunius Brutus, Decimus — consul i. e. 138-ban, jeles hadvezér.

Iunius Brutus, Lucius — római államférfi, nagy szerepe volt az utolsó római király elűzésében; consul i. e. 509-ben.

Karthago — a pun állam fővárosa Afrikában. I. e. 146-ban Róma teljesen megsemmisítette mint veszélyes versenytársát a Földközi-tenger uralmában.

Kineasz (i. e. III. sz.) — görög szónok, Démoszthenész tanítványa.

Kleanthész (i. e. III. sz.) — görög bölcselő, Zénón tanítványa; mivel éjszaka vizet hordott, hogy fenntartsa magát és a nappali tanulmányainak szentelhesse, ellenfelei *Phreanthlésznek* (vízhordó) nevezték el.

Kolonosz — görög város Athéntől északra, Szophoklész szülővárosa.

Kritobulosz (i. e. IV. sz.) — Szókratész [141] tanítványa; szerepel Xenophón, *Oikonomikosz* (A gazdálkodásról) c. művében.

Kürosz (? - i. e. 529) — perzsa király; Xenophón regényes életrajzot írt róla, benne látta az eszményi államvezető alakját.

Kürosz, ifjabb (?-i. e. 401) — perzsa trónkövetelő, aki a testvére, II. Artaxerxész ellen vívott ütközetben esett el. Görög harcosok is voltak hadseregében; ezeknek a sorsát — a Küroszéval együtt — Xenophón írta meg *Anabaszisz* (Felvonulás) c. művében.

Laelius Sapiens, Caius — consui i. e. 140-ben, Scipio Africanus minor barátja, *A barátságról* c. és több más Cicerótól írt dialógus főszereplője.

Laenas l. Popilius Lacnas, Publius

Laertész — Odüsszeusz apja, aki fia húszéves távolléte miatti bánatát mezei munkával próbálta enyhíteni.

Livius l. Livius Andronicus

Livius Andronicus (?-i. e. kb. 204) — az első római drámaíró. Görög rabszolgaként jutott Rómába, ahol többek között latinra fordította Homérosz Odüsszeiáját. Írt lírai költeményeket is.

Lucius Acilius l. Acilius, Lucius

Lucius Aemilius l. Aemilius Paulus, Lucius

Lucius Brutus l. Iunius Brutus, Lucius

Lucius Caecilius Metellus l. Caecilius Metellus, Lucius

Lucius Camillus l. Furius Camillus, Lucius

Lucius Flaminius l. Flaminius, Lucius Quinctius

Lucius Furius l. Furius Philus, Lucius

Lucius Mancinus l. Mancinus Hostilius, Lucius

Lucius Metellus l. Caecilius Metellus, Lucius

Lucius Paulus l. Aemilius Paulus Macedonicus, Lucius

Lucius Quinctius Cincinnatus l. Cincinnatus, Lucius Quinctius

Lucius Rupilius l. Rupilius, Lucius

Luscinus l. Fabricius Luscinus, Caius

Lükomédész - a dolopszok királya; Thetisz [142] nála rejtegette fiát, Akhilleuszt, hogy ne kelljen a trójai háborúba mennie.

Lüszandrosz (i. e. V. sz.) — spártai hadvezér, az Athén ellen harcoló győztes hajóhad parancsnoka.

Lüszimakhosz — Ariszteidész görög politikus apja.

Maelius, Spurius — i. e. 439-ben kivégezték, mert ingyengabona osztásával túlzott népszerűséget szerzett s arra gyanakodtak, hogy egyeduralkodásra tör.

Mancinus Hostilius, Lucius - consul i. e. 145-ben; kiemelkedő szerepet játszott a punok elleni harcokban.

Manilius, Manius — consui i. e. 149-ben.

Manius Acilius l. Acilius Balbus, Manius

Manius Curius l. Curius Dentatus, Manius

Manius Glabrio l. Acilius Glabrio, Manius

Marcellus, Marcus Claudius (?-i. e. 208) — többször sikerrel harcolt Hannibal ellen, többek között elfoglalta Szürakuszait, ahol egyik katonája megölte Arkhimédészt.

Harcolva esett el, Hannibal is annyira tisztelte, hogy gondoskodott eltemettetéséről.

Marcus Philippus, Quintus — consul i. e. 186-ban és 169-ben.

Marcus Atilius l. Atilius Regulus, Marcus

Marcus Cato l. Cato, Marcus Porcius

Marcus Cethegus l. Cethegus, Marcus Cornelius

Marcus Duillius l. Duillius, Marcus

Marcus Fannius l. Fannius, Marcus

Marcus Lepidus l. Aemilius Lepidus, Marcus

Marcus Marcellus l. Marcellus, Marcus Claudius

Marcus Pacuvius l. Pacuvius, Marcus

Marcus Valerius Corvinus l. Valerius Corvinus, Marcus

Masinissa (i. e. kb. 240-149) — Numidia királya, Karthago szövetségese, később a rómaiak barátja; a rómaiak iránti hűségben odáig ment, hogy karthagói feleségének, Szophoniszbának méregpoharat küldött. [143]

Maximus l. Fabius Cunctator

Metellus Macedonicus, Quintus Caecilius (?-i. e. 115) — *consul i. e. 143-ban.*

Milón — híres atléta, hatszor győzött birkózásban az olümpiai játékokon.

Mucius Scaevola — consul i. e. 95-ben, ifj. Marius parancsára 82-ben meggyilkolták.

Mucius Scaevola, Quintus - consul i. e. 117-ben, neves jogtudós, Laelius veje.

Mummius, Spurius (i. e. II. sz.) — hadvezér, író, ifj. Scipio barátja.

Naevius, Cnaeus (i.e. 237-kb. 204) — római költő. Eposzában a személyes élményekből ismert első pun háborút dolgozta fel *Bellum Punicum* (A pun háború) címmel; írt drámákat is. Az arisztokrácia elleni támadásai miatt száműzték Rómából.

Nagy-Görögország — így nevezték az ókorban Szicíliát és Dél-Itáliát, melyeknek főként görög lakosságuk volt.

Nearkhosz — görög bölcslő, Cato vendég barátja, Püthagorasz híve.

Neoptolemosz — másik nevén Pürrhosz, a trójai mondakör hőse, Akhilleusz fia, egyike azoknak a görögöknek, akik a falóba rejtőzve hatoltak be Trójába; itt szörnyű vérengzést rendezett, ő koncolta fel az agg Priamosz királyt.

Nesztor — a legöregebb és legbölcsebb görög harcos Trója falai alatt; megpróbálta kibékíteni Agamemnont és Akhilleuszt.

Oidipusz — Théba mitikus királya, aki megölte apját és feleségül vette anyját; amikor tudatára ébredt szörnyű tettének, kiszúrta saját szemét.

Olümpia — a görög nemzeti játékok színhelye.

Oresztész — Agamemnón és Klütaimnésztra fia, aki megölte anyját, hogy bosszút álljon apja haláláért; testvérei Elektra és Iphigeneia.

Pacuvius, Marcus (i.e. 220-130) — tragédiaköltő, Laelius és a Scipiók barátja, Ennius unokaöccse; főleg görög minták után dolgozott.

Papirius Carbo, Caius — néptribunus i. e. 89-ben; hivatali társával együtt törvényt javasolt, [144] amelynek értelmében a római polgárjogot szélesebb körre terjesztették ki.

Paulus l. Aemilius Paulus Macedonicus, Lucius

Peisizisztratosz — Athén uralkodója i.e. 560-527; a hagyomány szerint neki köszönhető a homéroszi eposzok írásba foglaltatása.

Peliasz — Iólkosz királya, nagybátyja Iaszón-nak, aki az ő parancsára indult el az aranygyapjú megszerzéséért.

Philippus l. Marcius Philippus, Quintus

Philus l. Furius Philus, Lucius

Picenum — Közép-Itáliai tartomány, legfontosabb városa Ancona.

Platón (i. e. 427-347) — athéni görög bölcselem, aki egy mitikus hősről, Akademoszról elnevezett ligetben tanított. Nézeteit párbeszédesebb formában fejtette ki, dialógusainak főszereplője Szókratész.

Plautus, Titus Maccius (i. e. kb. 250-184) — híres római vígjátékíró. Húsz darabja maradt fenn, ezeket görög minták után írta. Népszerűségét mutatja, hogy a halála utáni Időkben száznál több darabot írtak az ő neve alatt. Fontosabb alkotásai: *Miles gloriosus* (A dicsekvő katona), *Captivi* (Foglyok), *Pseudolus* (A hazug), *Truculentus* (A goromba) stb.

Pompeius, Quintus — consul i. e. 141-ben.

Pontius Herennius Samnites, Caius (i. e. III. sz.) — a samnitok egyik vezetője.

Pontius, Titus — erejéről híres római katonatiszt.

Popilius Laenas, Publius — consul i. e. 132-ben; politikai ellenfele volt Caius Gracchusnak, aki 123-ban száműzette.

Postumius Albinus, Spurius — *consul i. e. 186-ban.*

Publius Africanus l. Scipio Africanus, Publius Cornelius, id.

Publius Crassus l. Crassus, Publius Licinius

Publius Decius l. Decius Mus, Publius

Publius Licinius Crassus l. Crassus, Publius Licinius

Publius Nasica l. Scipio Nasica, Publius Cornelius [145]

Publius Rupilius l. Rupilius, Publius

Publius Rutilius l. Rutilius, Rufus Publius

Publius Scipio l. Scipio, Publius Cornelius

Publius Sulpicius l. Sulpicius Rufus, Publius

Püladész — *Oresztész unokatestvére, hű barátja; együtt nevelkedtek s Püladész elkísérte Oresztészt, amikor apja gyilkosainak felkutatására indult.*

Pürrhosz — latinosan: Pyrrhus; a görögországi Épeirosz királya, a rómaiak nagy ellenfele. Az ausculumi csata (i. e. 279) után így kiáltott fel: „Még egy ilyen győzelem, és elvesztünk!”

Püthagorasz (i. e. kb. 570-kb. 480) — görög tudós.

Quintus Maximus l. Fabius Cunctator, Quintus Maximus

Quintus Maximus l. Fabius Maximus Aemilianus, Quintus

Quintus Mucius l. Mucius Scaevola, Quintus

Quintus Pompeius l. Pompeius, Quintus

Quintus Tubero l. Tubero, Quintus Aelius

Rupilius, Lucius — *i. e. 134 körül praetor; a Scipiók támogatása ellenére megbukott a consul-választáson.*

Rupilius, Publius — az ifj. Scipio párthíve, aki nagy érdemeket szerzett Szicília igazgatása terén; Scipio segítségével lett consul.

Rutilius, Rufus Publius — Laelius barátja, jogtudós és történetíró, consul i. e. 105-ben.

Sabinum — a szabinok földje Közép-Itáliában, az Appeninek mentén.

Salinator, Caius Livius — hadvezér, consul i. e. 188-ban.

Salinator, Marcus Livius — consul i. e. 207-ben, a második pun háborúban az egyik római hadvezér.

Scaevola l. Mucius Scaevola

Scaevola l. Mucius Scaevola, Quintus

Scipio Africanus, Publius Cornelius, id. (?- i. e. kb. 183) — híres római hadvezér, Hannibal leverője.

Scipio Africanus, Publius Cornelius, ifj. — *Lucius Aemilius Paulus Macedonicus* fia, akit az [146] *id. Scipio Africanus* adoptált; győzedelmes csatákat vívott a punokkal, i. e. 146-ban megsemmisítette Karthagót; ő és *Laelius* beszélget Catóval az öregségről.

Scipio, Cnaeus Cornelius — consul i. e. 222-ben, elesett 212-ben.

Scipio Nasica, Publius Cornelius — *id. Scipio Africanus* fia, consul i. e. 218-ban, elesett 212-ben a punok ellen harcolva.

Servilius Ahala, Caius — i. e. 439-ben, Cincinnatus dictatorsága alatt lovassági parancsnok; ő ölte meg *Spurius Maeliust*,

Servilius Caepio, Cnaeus — consul i. e. 169-ben.

Sextus Aelius l. Aelius Paetus, Sextus

Spárta — görögül: Lakedaimón; a dórok állama és fővárosa.

Spurius l. Mummius Spurius

Spurius Albinus l. Postumius Albinus, Spurius

Spurius Carvilius l. Carvilius Maximus Rugas, Spurius

Spurius Cassius l. Cassius Vecellinus, Spurius

Spurius Maelius l. Maelius, Spurius

Spurius Postumius l. Postumius Albinus, Spurius

Statius l. Caecilius Statius

Sulpicius Gallus. Caius — consul i. e. 166-ban, jeles csillagász, irodalombarát. Egy ütközet előtt előre megmagyarázta a katonáknak a holdfogyatkozást, és így elejét vette a babonás rémületnek.

Sulpicius Rufus, Publius — néptribunus; Sulla megölette i. e. 88-ban.

Szardész — ókori város Kisázsiaiban.

Szériphosz — kis sziget az Égei-tengerben.

Szimonidész (i.e. 556-468) — görög lírai költő. Állítólag ő írta a thermopülai szorosban elesett spártai hősök emlékét megörökítő sírfeliratot.

Szókratész (i. e. 469-399) — görög bölcsele; tanításait nem írta le, hanem Platon és Xenophón örökítették meg.

Szolón (i. e. VI. sz.) — görög politikus, [147] bölcsele, költő; tevékenysége nyomán Athénban fejlődésnek indult a demokrácia.

Szophoklész (i. e. 496-406) — görög drámaíró, a nagy triász harmadik tagja Aiszkülosz és Euripidész mellett. Egész életében szerencse, a kortársak megbecsülése övezte. Késő öregségében írta az *Oidipusz Kolonoszban* c. drámáját.

Sztészikhorosz (i. e. VII-VI. sz.) — görög lírai költő, akinek élettörténetében mitikus vonások is fellelhetők.

Tarentum — város Dél-Itáliában.

Tarquinius Superbus, Lucius — az utolsó római király, a hagyomány szerint i. e. 534 és 508 között uralkodott; a rómaiak azért lázadtak fel ellene és üzték el, mert fia, Sextus, erőszakot követett el az erényes Lucretián.

Tartésszosz — ókori város és állam a mai Spanyolország déli részén.

Thaisz — Terentius *Eunuchus* (A herélt) c. darabjának egyik szereplője.

Themisztoklész (i. e. V. sz.) — görög hadvezér és politikus; ő vezette a perzsákat legyőző görög hajóhadat i. e. 480-ban, a szalamiszi tengeri ütközetben.

Thermopülai — hegyszoros, ahol Leonidasz spártai király i. e. 480-ban a perzsákkal harcolva hősi halált halt háromszáz harcosa élén.

Tiberius Coruncanius l. Coruncanius, Tiberius

Tiberius Gracchus l. Gracchus, Tiberius Sempronius

Timón — athéni görög bölcselelő, híres volt embergyűlöletéről.

Tithónosz — Priamosz testvére, Éosz - a hajnalistennő - kedvese. Zeusz halhatatlanná tette, de Éosz elfelejtett örök fiatalságot is kérni neki, s így Tithónosz megvénült és egészen összeaszott.

Titus l. Flamininus, Titus Quinctius

Titus Flamininus l. Flamininus, Titus Quinctius

Titus Pontius l. Pontius, Titus

Titus Veturius l. Veturius Calvinus, Titus

Trója — más nevén: Ílión. Kisázsiai város, amelynek ostromát Homérosz énekelte meg. [148]

Tubero, Quintus Aelius — sztoikus bölcselelő, Laelius ifjabb barátja.

Tuditanus, Publius Sempronius — consul i. e. 240-ben, harcolt Hannibal ellen.

Turpio Ambivius l. Ambivius Turpio, Lucius

Valerius Corvinus, Marcus (i. e. IV-III. sz.) — hadvezér, kétszeres dictator, hatszoros consul, sikerrel harcolt a gallok ellen.

Valerius Flaccus Lucius - consul i. e. 195-ben, censor 184-ben.

Vecellinus 1. Cassius Vecellinus, Spurius

Verginius, Aulus - római jogtudós

Veturius Calvinus, Titus — consul i. e. 334-ben és 321-ben.

Voconius Saxa, Quintus — néptribunus i. e. 169-ben.

Xenokratész (?-i. e. 315) — görög bölcselelő; egy ideig ő vezette a Platónról alapított Akadémiát.

Xenophón (i. e. 430-359) — görög író. Számos filozófiai, történelmi, gazdasági műve közül legismertebb az *Anabaszisz* (Felvonulás) és a *Kürosz nevelkedése*. *Emlékezések Szókratészről* c. művében mesterének állított emléket.

Zénón (i. e. 333-262) — görög bölcselelő, a sztoikus irányzat megalapítója. Tanításainak középpontjában az az eszme áll, hogy a boldogság lényege a szenvedélyektől való mentesség. [149]

Tartalom

Egy művelt ókori ügyvéd pályája (Szabó György) 5

Az idősebb Cato vagy az öregségről 23

Laelius vagy a barátságról 72

Jegyzetek

A kiadásról 125

Jegyzetek a bevezető tanulmányhoz 125

Jegyzetek a Cicero-szövegekhez. 126

Névjegyzék 135

